ORSZÁG ÉS NYELV

(HATÁROK ÉS NEMZETISÉGEK)

A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

ÍRTA

BALOGH ALBIN

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1928.

Nihil obstat.

Dr. Michaël Marczell
censor dioecesanus.

Nr. 1418.

Imprimatur.

Strigonii, die 13. Junii 1927.

Dr. Julius Machovich
vic. generalis.

Nihil obstat.

Titus Kádár O. S. B.
censor dioecesanus.

Nr. 415/1927.

Imprimatur.

In S. Monte Pannoniae, 30. Maii.

Dr. Remigius Bárdos m. p.
archiabbas et ordinarius.

L. S.

Kiadja a Szent István-Társulat.
Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest.
Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

BEVEZETÉS

KIS MUNKA első része az országról szól. Nem belső alakulását, morfológiáját akarja adni, hanem csak a területi változásokat tárgyalja és itt is úgyszólván kizárólag az országhatárok változásaira szorítkozik.

Országhatárok nem véletlen alakulások, hanem nyelvi, hatalmi, gazdasági, történelmi és természeti tényezők együtthatásának eredményei. Egyenként, külön-külön is hatalmas alkotó erők, mégsem akkorák, hogy bármelyik egymagában tartós életű országot, államot tudna fenntartani.

A mi hazánk kicsiny sziget a népek, a birodalmak tengerében. írott történelme, a honfoglalást megelőző időt is ideszámítva, kétezer esztendőnél nem sokkal messzebbre tekinthet vissza a múltba. Annál nagyobb dicsősége a magyar nemzetnek, hogy e történelmi időnek immár fele az ő történelme. A magyar nemzet, bár keleten nőtt törzsöké fájának, Európának egyik legexponáltabb helyén Európa történelmének jelentékeny tényezője, intézője lett. Azon a földön, melyen népek tűntek el úgyszólván nyom nélkül, melynek birtokáért világbirodalmak versengtek, a magyar nemzet államalkotó ereje olyan hatalmas bástyát épített, mely Európa hatalmi egyensúlyának, békés fejlődésének védője, biztosítéka volt.

Ezeresztendős történelemnek ezernyi fényes emléke

kovácsolta egybe a Kárpátok övének lakóit, de épen az ezeresztendős küzdelmek hangsúlyozzák, hogy a természeti tényezők egysége, a hegy- és vízrajzi egység a múltban sem bizonyult elegendő országfenntartó erőnek, bár ennek elsőrendű fontosságát nemzetünk múltja is ugyancsak szemléltetően illusztrálja. A Kárpátok vonalán századokon át megtorpant minden terjeszkedés, míg nyugaton és főként dél felé szinte évről-évre kiújultak a harcok minden talpalattnyi rögért.

Nem is csoda.

A Kárpátok gerince zárt egységbe foglalja a magyar földet Pozsonytól Orsováig, ellenben délen az Alföld a szerb és bosnyák hegyekig terjed és nyugaton is alig van természetes határvonal. Mások itt a hatalmi viszonyok is.

A tatárjárást leszámítva hatalmas birodalmak dél és nyugat felől érintkeztek hazánkkal s expanzív erejük e két határ irányában hatott. Ezért a sok módosulás e két határon.

Még veszedelmesebbé alakult a két határ kérdése, mikor nemzetiségi erők járultak a hatalmi törekvések expanziójához és különösen a középkorban, sőt ma sem kicsinylendők le a vallási megoszlás tényezői.

A történelmi alakulás különbözősége szabta meg, hogy külön-külön tárgyalom a négy égtáj határait és külön veszem az anyaországot.

A négy folyó s a három halom országa a határok ingadozása mellett szilárdan állott, ha itthon megvolt a lelkek egysége; belső bomlása ellenben maga után vonta az integritás elvesztését s az egész ország veszedelmét. Úgy hogy, ha az országhatárok alakulásának tényezői között nyelvi, hatalmi, gazdasági, természeti és történelmi erőket szerepeltettünk, még hangsúlyozottabban kell kiemelnünk, hogy mindezekben nemcsak az anyagi, materiális erők a fontosak, hanem a pszichológiai érzések és török-

vések, melyek egybefoglalnak, közös célokra egyesítenek, a nemzeti önérzet és történelmi hivatottság tudatával erősítenek és lelkesítenek.

S e pszichológiai tényezők között a legfontosabbak egyike a nyelv. A nép lelkének leghűbb tükre, a gondolat fenntartója és terjesztője, minden nemzetnek féltett drága kincse. Ez tart össze és választ szét embereket; ebben él, ezzel hal meg a nemzet. S a Duna-Tisza medencéjében, Európának nemzetiségi szempontból mindenkor legkritikusabb vonalában a nyelv ügye különösen döntő fontosságú tényező főként az újabb időkben, midőn a nemzetiségi öntudat európaszerte félig kihalt nyelveket keltett új életre, amidőn a nemzetek küzdelmei fajok vagy inkább nemzetiségek kíméletlen, sőt kegyetlen irtó harcaivá kezdenek válni.

*

Ország és nyelv, határok és nemzetiségek. Íme a szomorúan aktuális téma Trianon után.

És mégis oly kevéssé ismert a legtöbb ember előtt még a csonka hazában is.

Büszkén beszéltünk a honfoglalás harcairól és ma sem tudjuk pontosan, hol laktak a mi őseink. Emlegettük Nagy Lajos birodalmát és legtöbb esetben három tenger vizében merült el a róla alkotott színes kép. Elsirattuk a török harcokat, országunk feldarabolását és nem éreztük, hogy a török és habsburgi világbirodalmak ütközőpontján, az európai, sőt világpolitika árjának sodrában is a romlás, a feldarabolás, a pusztulás főoka idehaza volt és a külső erőknél rombolóbb volt a magyarság lelki megoszlása, az ország belső feldaraboltsága.

S így folytathatnám tovább, mert el lehetne és el kellene mondanom a magyar történelmet.

Ez a kis könyv azonban nem történelmet ad, az eseményeket egyenesen kikapcsolja s ezzel kikapcsolja az

eredményeket létrehozó okok fürkészését, tárgyalását. És legkevésbbé politizálni akar. Lehetőleg kerül minden vonatkozást a politikával. Csak egyszerű ismertetést akar nyújtani, egy csomó adatot minden sallang nélkül.

A historikus, a geográfus előtt az egyes adatok legnagyobbrészt bizonyára nem újak. Általánosságban azonban igen sokan még a mai iskolázottság mellett is majdnem úgy vannak velük, mint az 1416-ik évi pécsi gyűlés résztvevői, akik — köztük előkelő urak, országos méltóságok — a török rabságba esett főurak és más hazafiak kiváltására szükséges váltságdíjakat úgy akarták előteremteni, hogy a pénzek gyűjtésére tekintélyes férfiakat küldöttek az előttük ismeretes negyvenöt vármegyébe, továbbá Erdélybe és más felsőmagyarországi vármegyékbe, melyeknek neveit nem ismerik («quorum nomina ignoramus»), mint ők maguk bevallják.

Miksa király titkára, Falco János, másfél század múltán nem tudta megszerezni a magyar megyék jegyzékét. Szerinte Erdélyben négy vármegye és hét szék van, azután vannak székelyek és havasalföldi oláhok; a Nyírségről nem tudja, vármegye-e vagy nem. De hozzáteszi, hogy «a tárnokmester mindezeket jobban tudja*, tehát a tárnokmester talán csakugyan ismerte az akkori hazai földrajzot.

De újabb másfél század múlva, 1720-ban ismét csak nagy tájékozatlanságra találunk, mert pl. Torontál vármegyéről azt hitték, hogy Biharm egye szélén fekszik és Békés vármegyével akarták egyesíteni, sőt Torontáli még 1722-ben sem tudták megtalálni. Az akkori térképek szerint Csanád megye még mindig Temesvárig terjed és többek között Világos is benne van.

Szomorú példák a nemtörődömségre, mellyel még a hivatalos kormányzat is oly kevéssé vett tudomást egyes országrészekről és népeikről. Ezek után nem csoda, hogy a legújabb időkig pl. az alföldi magyar s a hegyvidéki

tót oly kevéssé vettek tudomást egymás létezéséről, hogy egy nagy összeomlásnak kellett jönni, hogy mindketten megérezzék, mennyire egymásra vannak utalva.

Ilyen kis könyv természetesen szerény mesgyék között halad: nincs más szándéka, minthogy közérdeklődésre méltó dologban némi útbaigazítást nyújtson.

A szomorú jelen állapotokat mindnyájan súlyosan érezzük. Tárgyalásukra nem is térek rá abban a reményben, hogy közel jövőben a múlté lesznek.

Esztergom, 1926 júl. 31.

I. AZ ORSZÁG.

Az anyaország és az országhatárok.

1. Magyarország területe a honfoglalás előtt.

EGY PILLANTÁS Európa térképére, megmutatja azt a nagyszerű természeti egységet, melyet a Kárpátok öve zár be a Duna-Tisza gazdagon termő medencéje körül. És mégis alig van ország Európában, melynek határai annyit változtak volna, mint a Duna-Tiszamedence lakóinak, urainak területe. Rendkívül érdekes jelenség, hogy ezt az egységes területet állandó kompakt állami egységbe szervezni tulajdonképen nem is sikerült másnak, mint a magyarnak. A természeti egységgel szemben áll az itt lakó íajnépek heterogén nyelve, egyénisége; hiszen hazánk néprajzi szempontból Európa legkritikusabb helyén fekszik. Ez volt a népek országútja, melyen népek jöttek, népek mentek; a legtöbb letűnt, mielőtt emléket állított volna magának és mindnyájan eltűntek, mielőtt ez áldott föld hazájuk lett volna.

Mellőzzük most a *szkithákat,* kiknek itt tartózkodásáról, bár mintegy négy századig tartott, csak szórványos leletek adnak némi útmutatást (Somlyó, Gyöngyös, Tápiószentmárton), de arra már nem nyújtanak kielégítő feleletet, vájjon letelepedett, államalkotó nép vagy — ami valószínűbb — folyton kóborló törzsek voltak-e, melyek könnyen mondtak búcsút a dombos vidékeknek, a széles síkságnak, mikor megnehezült az idők járása fölöttük.

Hasonlóképen homályban van előttünk az *illyr-thrákok*

elhelyezkedése, sőt még az *agathyrzek* országa is, melynek fekvéséről a történetírás atyja mindössze annyit mond, hogy a Maris folyó környékén volt. De már arra nézve is kétségben vagyunk, hogy a Maros vagy a Temes, a Tisza vagy épen az Olt vidékére gondoljunk-e?

Biztosabb talajon csak akkor mozgunk, mikor a kelták és a dákok tűnnek föl hazánkban.

A *kelták* különféle törzsei az V. század folyamán zúdultak hazánkra és megszállották a Dunántúlt, elhatoltak a Felvidékre, keleten a Tiszántúlra és dél felé a Balkánhegységig terjeszkedtek. Kelta birodalomról mégsem beszélhetünk, mert az egyes törzsek nagyon is őrködtek függetlenségük fölött, azután meg terjeszkedésüknek csakhamar gátat vetettek a dákok.

A *dákok* a rokon gétákkal egybeolvadt illyr-thrák nép voltak, akik a kelta áradatot visszaszorították a Duna mögé, sőt volt idő, mikor a Dunántúl egy részére is kiterjesztették hatalmukat. Területük Kr. sz. előtt ioo táján a Garamig nyúlt —egyik törzsükről, a karpokról nevezték el a Kárpátokat —délen pedig a Duna lehetett országuk határa. Csakhogy sikereik kivívásában nagy része volt egy tőlük idegen népnek, a szarmatáknak, akiknek egyik csoportjáról épen a dák fővárost nevezték el Sarmisegethusának.

E *szarmaták* már az I. század folyamán némi önállóságra jutottak és eleinte talán mint határőrmép, a Duna-Tisza közén telepedtek meg. A dákok tulajdonképeni területe eszerint immár csak a Tiszáig terjedt, de még hozzájuk tartozhatott az északkeleti felvidék. A mai Zólyom—Gömör vidékén lakó kelta bányásztörzs, a cotinusok (és talán a nyugatra lakó osusok) mostantól adót fizettek a szarmatáknak, sőt nem sokkal később a germánoknak is.

Krisztus születése táján ugyanis a Felvidék nyugati részére *germán qitádok,* azután svévek is költöztek, úgy-

hogy a szarmaták határaik biztosítására hatalmas földsáncokat voltak kénytelenek építeni először a Garam mellékén, majd pedig Vác-Tiszaföldvár irányában. A sok háborúskodásnak azonban szövetségkötés lett a vége, amikor hazánkban megjelentek a római légiók sasai s az ókor világhatalma hazánk területén is megvetette a lábát. És ha talán a római köznép előtt a dáciai arany megszerzésének reménye csillogott is, a római politika előtt még fontosabb volt a természetes határ elérése, aminek a Duna, illetve a Kárpátok vonala ígérkezett.

A *római hódítás* a délnyugati részeken először csak kis területre szorítkozott a Száva vidékén (Siscia = Sziszek Ér. e. 35), de Augusztus komolyan vette a pannón háborút és (Kr. u. 9.) leverte a pannónok lázadását, melynek elfojtása után a terjeszkedés már gyorsan és könnyen ment a Duna vonala felé.

Aquincumban az újabb kutatások szerint már Claudius és Nero idejében (60 k.) voltak itt rómaiak, a Flaviusok korában pedig már táborhely volt, ami azt jelenti, hogy a római hódítás elérte a Dunát s ettől fogva ez a határ. A Dunántúl és a Dráva-Száva közén egészen a bosnyák hegyekig terjedt a provincia Pannónia, melybe beletartozott Vindobona (Bécs) és Emona (Laibach, Ljubljana) vidéke is. Később felosztották két, majd négy tartományra,[1] de a dunai határokon túl észak felé vagy a Duna-Tisza közén sem Marcus Aurelius (161—180), sem I. Valentinianus (364—375) nem szervezett új provinciákat, bár az utóbbi római erődöket is emelt a Duna túlsó partján s a legyőzött quádok és szarmaták legalább

[1] 105—107. Pannónia Superior és Inferior, melyek között az Esztergomtól a Verbász torkolatáig húzódó vonal volt a határ; 292. Alsó-Pannonia a Duna, Balaton és a Dráva között Valéria nevet nyert, a Právától délre Pannónia Secunda feküdt, ettől keletre (Dretovio vidéke nélkül) Savia volt, a megmaradt rész a P. Príma.

egyelőre meghódoltak nekik és mint szövetségesek tulajdonképen a római birodalomtól függtek.

A keleti részeken a dákok ellen már az I. században megindultak a hadműveletek, melyeknek egyik fölvonása a római-szarmata szövetség megkötése volt. Valószínűleg ezzel kapcsolatban történt, hogy a szarmaták hatalmukat kiterjesztették a Tiszántúlra és római mesterek segítségével megépítették a dákok ellen emelt «római sáncokat», melyek tehát ettől fogva a szarmata terület keleti határát jelölték.

A meggyengült dákokat Traianus két hadjáratában valósággal megsemmisítette s országuk helyén (először két, majd három részre osztva)[1] *Dácia provincia* létesült, melynek határait azonban egy irányban sem ismerjük pontosan, valószinűleg nem is voltak állandóak, hanem a római uralom másfél százada alatt (106—260 k.) folytonosan változtak.

A keleti és nyugati gótok lökésének a római határvédelem nem sokáig bírt ellenállni, Aurelianus lemondott Dáciáról, mely most a *gótok* birtokába került s a római birodalom határa visszahúzódott a Duna vonalára.

Még nagyobb változást idézett elő a *húnok* előretörése. (375. Balambér a Volgánál.) Lovascsapataik elől futva menekültek a déloroszországi és visztulamenti germánok s egy részük hazánk északi részére húzódott, mely így teljesen germán terület lett. Azonban már a menekülésszerű betelepedés is jelzi, hogy sem a különféle germán törzsek, sem az északkeleti részeken feltűnő szlávok között állandó országhatárokról nem lehet szó; nem is tudjuk nyomon követni. Ellenben maguk a húnok

[1] Hadrianus osztotta két részre (129?): D. Inferior és Superior. 170-ben már három részre van osztva: Dacia Porolissensis (Mojgrád), Apulensis (Gyulafehérvár) és Malvensis (Malva helye ismeretlen.)

állandóan befészkelik magukat még 400 előtt az Alföldre, 406 táján megszerzik Pannónia keleti részét, 433 körül pedig a nyugati rész is hatalmukba kerül, úgyhogy Attila idejében (434—453) a húnok uralma alatt van az egész kárpátalji medence, melyet a Dunától délre körülbelül ötnapi járásra terjedő közzel, gyepűelvével választanak el a keletrómai tartományoktól és nem jelentéktelen mozzanat, hogy Attila óriási birodalmának középpontja épen a Duna-Tisza medencéje volt s a húnok sorsa ennek birtokától függött. Amint ezt elvesztették, letűntek ők is a világtörténelem színpadáról.

Attila halála után két évvel a rómaiak próbálják ugyan visszavenni a fontos Duna-vonalat, de hiába. Róma világuralmi szerepe már nem volt visszaállítható, mihelyt a Duna vonala megnyílt a germánok számára. 456-ban a Dunán túl a *keleti gólok* ütöttek tanyát, a keleti részeken a gepidák helyezkedtek el, míg a közepen megmaradtak a szarmaták.

Azonban csakhamar ismét változott a helyzet.

A gótok Itáliába vándoroltak és királyuk. Nagy Theodorik, mint Itália ura tartotta hatalmában Pannóniát. A *gepidák* most már a Dunáig terjesztették hatalmukat, sőt Theodorik halála (526) után a Dunántúlt is hatalmukba kerítették, tehát az egész országot egyesítették. De dicsőségük nem sokáig tartott. A keletrómai császárság, a húnokon okulva, nem tűrt hazánkban erős barbár törzset, egységes, tehát veszedelmes népet. A keletrómai császár, Justinianus biztatására megjelentek a *longobardok és* egy-kettőre elfoglalták a Dunántúlt a Száváig (537.), azután három évtized múlva az avarokkal szövetkezve megsemmisítették a gepidákat: Gepidia az *avarok* birtokába került. (567.) Sőt egy év múlva az ország nyugati része is az övék lett, mert a longobardok Itáliába vonultak. A háborúkban megtört szarmaták az avarokhoz csatlakoztak s így az egész országban az

avarok voltak az urak több mint két századon át. Hatalmuk azonkívül egyidőben átterjedt a Száván; nyugat felé a bajorokkal voltak szomszédságban; keleti határaikat nem ismerjük, hiszen az avarok szövetségeseiként szerepelnek azok a Dnyeper-Visztula-vidéki szlávok is, akik épen az avar uralom idején áradnak szét Közép- és Dél-Európában. És ott vannak a különféle turáni népek, melyek Déloroszországban hol meghódolnak az avaroknak, hol ellenük fordulnak, aszerint, amint a hatalmi viszonyok és a bizánci politika cselszövényei alakulnak.

A *frank* nagyhatalom kialakulása végzetes lett az avar birodalomra. A bajorokkal kötött szövetség bizonyosan csak alkalom volt Nagy Károlynak, hogy ellenük forduljon és letörje azt a népet, mely Itáliára, a lombard síkságra állandó veszedelmet jelentett. A döntő támadás Itália, tehát délnyugat felől történt és eredménye a Dráva-Száva közének a frank birodalomhoz csatolása lett (Francochorion), míg a Dunántúl és a Dunától északra eső terület csak névleg lett a frank birodalom tartozéka, hanem igazában a megmaradt avarokkal szemben *szláv* hűbéres fejedelemségek alakulnak, melyek között alighanem a Balaton és a Bakony képezte a határt. A Duna-Tisza köze az «avarok pusztasága* lett, ahol a honfoglalás idején Zalán «bolgár» fejedelem az úr. A Tiszántúl hún maradványok éldegélnek, a Temes vidékét az elszlávosodó bolgárok szállják meg, akik 827-ben a Dráva-Száva közének keleti felét is elfoglalták.

Ez a helyzet a IX. században, mikor őseink megérkeznek, hogy' elfoglalják Attila ősi örökségét.

A honfoglalás az északkeleti vidéken indult meg, mely legközelebb esett Etelközhöz, határhegyei mégis védelmet Ígértek a keleti támadás ellen, maga a föld pedig amolyan senki országa volt. A kicsiny kezdetből

azonban csakhamar hatalmas hódítás lett, mely egymás után kerítette hatalmába a Nagyalföldet, 899-ben a Dunántúlt a Balatonig, a bánhidai csatával (902? 905?) a Dunántúl többi részét és az északnyugati felvidéket, sőt a bajorokkal vívott pozsonyi döntő csatával (907) nemcsak biztosították az új hazát, hanem nyugat felé egészen az Ennsig terjedő országválasztó közről, gyepűelvéről is gondoskodtak.

A magyar törzsektől *megszállott terület* nyugat felé nem terjedt túl Mosony, Kapuvár, Körmend vonalán, dél felé nekik hódoltak a szlavónok s a bolgár hatalom hanyatlását felhasználva, magyarok szállották meg (930 k.) a Szerémség északi felét, helyesebben a Dráva-Duna déli oldalát és miénk lett a Temesköz, ahol a krassószörényi havasok természetes országválasztó köznek szolgáltak. Tiszántúl a Bihar- és Meszes-hegység, északkeletnek a Latorca-Laborc mocsarai, északnak a gömörszepesi hegyek, Nyitra, Galgóc, Pozsony jelzik a magyar törzsek megtelepedésének határait.[1] Ezeken túl van a gyepűelve, mely a természetes határokig, a Kárpátok gerincéig terjedt, de egyelőre megszállatlanul, helyesebben majdnem lakatlanul maradt. (Pl. egész Túróéban öt népvándorláskori telep ismeretes, köztük Blatnica, de ezeknek további története sem világos.)

Nem nagy ez a terület és mégis rendkívül nagy a jelentősége, hogy ezt őseink megszállották. A meghódítás *egyesítést* jelentett, egyelőre nem különbet, mint amilyen a húnok és avarok idején volt, akiknek itteni uralmához annyiban is hasonlított, hogy ez csak középpont volt, melyhez más népek, nevezetesen szlávok is csatlakoztak.

[1] A megszállás terjedése a folyóvölgyeken át történt. Határaikra közelebbről az őrök, strázsák helyei adnak útbaigazítást; pl. a Dudvágnál (őr), Nyitránál (Strázsa), Nagytapolcsánytől északra Kolozs, a Kislosonc-pataknál Sztrázska stb.

De ennek az expanziónak iránya már nem kelet, hanem nyugat és dél. Kelet felé a Kárpátokon túl ellenségek tanyáznak; északnyugatnak a morvák, dalemincok, dél felé a szlovén törzsek állanak mellékjük, nem annyira mint szövetségesek, mint inkább hódoló kapcsolt részek.

A magyar honfoglalás e jellege mintegy predesztinálja már előre a nemzet sorsát, határainak alakulását századokon át, mondhatnék a mai napig.

2. Az anyaország.

A honfoglaló magyarság törzsek szerint telepedett meg az új hazában. A *fejedelem törzse,* a *Megyer-törzs,* középen helyezkedett el, úgyhogy a Duna mindkét partján övé volt a Gerecsétől Bajáig terjedő terület, mely magában foglalta a mai Veszprém, Tolna, Somogy, Pest és Esztergom megyék kisebb-nagyobb részeit és központja a Csepel-sziget, illetve Fejér vármegye volt Székesfehérvárral. A többi törzsek, közrevéve a fejedelem törzsét, a széleken helyezkedtek el.

A Kisalföldön, a Csallóközben, Pozsony, Nyitra, Komárom, Győr megyék területén az augsburgi csatával emlékezetessé vált *Lehel* (Lél) törzse; a Balaton délnyugati sarkánál, Vas, Zala, Somogy vidékén *Vérbulcs* törzse helyezkedett el. Lakott egy törzs (Botond törzse?) Baranya, Bács, Verőce (Valkó) Szeréna megyék vidékén is, úgyhogy a törzsek nagyobb fele a Duna és a Balaton vidékét szállotta meg, keletre pedig mindössze három törzs jutott. Ezek közül *Kond törzse* a Nyírségen, a Szamos mentén ütötte föl sátrait; *Ondnak* Csongrád, Békés, Pest és talán Bodrog megyék földje jutott, míg a Temesvidék, ahonnan legközvetlenebbül lehetett Erdélybe, Gyulafehérvárra jutni, alighanem a régi hadvezérnek, a *gyulának* volt a területe, ahol Szent István idejében Ajtony országát találjuk.

Anonymus Biharba *Mén Marót kazár* országát helyezi és valóban Hajdú és Bihar területén hún jellegű archaeológiai leletek kerültek elő. *Örs úr kúnjait* Anonymus a Sajó mentén szerepelteti; ott van a kabar Aba-nemzetség területe s onnan nyugat felé a palócok éldegélnek. És ne feledkezzünk meg az *avar maradékokról* Sopron - Moson környékén, akik közé később *besenyők* is jöttek, meg a régi *jazigok* utódairól, a (jászok?), akik szintén megmaradtak ősi megszállt területükön.

így előttünk áll a honfoglaláskori Magyarország térképe, melyet itt-ott avar és bolgár telepek tarkáznak. A morvák, a balatoni szlávok országai, a frank birodalom tartozékai megdőltek, az országban szerteterjedt szlávok sehol sem alkotnak önálló kerületeket.

A törzsek lassan-lassan olyanfokú önállóságra jutnak, hogy alig van köztük összekötő kapocs. Háború esetén a megtámadott (vagy a támadó) viseli a hadakozás, egész terhét, a többi meg tanáccsal segíti. Ajtony országrésze kelet felé húz, a bihari kerület szemben áll a központi hatalommal, mely Géza és Szent István alatt megkezdte az ország szervezését a keresztény monarchia, nevezetesen a patriarchális királyság alapján. Sőt magában a fejedelmi családban is megjelenik a bomlás, a széthúzás. Koppány föllépése döntésre viszi a kérdést, bukása az *egységes Magyarország* diadala. Sorra kerül Biharország, a Temesköz, megszűnnek a törzsi kerületek, szervezkedik a *királyi magángazdaság,* mely egyelőre nem érinti a nemesi birtokokat.

Az óriási királyi magánbirtokok szervezetének alapja a *vármegyerendszer,*majdnem olyanformán,mint NagyKároly óta a frank (illetve német) birodalomban kialakult. A régi avar és hún földvárak, a szláv grádok így lesznek egy-egy jószágkerület, egyszersmind közigazgatási vagy inkább bíráskodási és katonai kerület központjai, míg az egész ország fővárosa politikai és vallási központja *Esztergom lett.*

Melyek voltak az első, Szent István-kori megyék?

Határozottan nem sokról mondhatjuk. Esztergom, Fejér, Veszprém, Győr, Somogy, Baranya, Bihar, Csanád, Csongrád, Szabolcs, Zemplén, Borsod, Nógrád, Bars, Komárom, Nyitra, Pozsony várai jórészt a honfoglalás korára viszik eredetüket, illetve a szent király idejében szerepelnek, bár mindez nem épen a legszilárdabb alap. Hiányosságához még elég megjegyeznünk, hogy Szent Gellért legendája szerint Csanád, illetve a legyőzött Ajtony országrészében több ispán is szerepelt, amikor a népet a keresztség fölvételére vezették.

Katona István legrégibb megyéknek Baranya, Bihar, Bodrog, Gömör, Keve, Nógrád, Nyitra, Pest, Szabolcs, Trencsén, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém, Zemplén megyéjét mondja; ezekhez Pesty Frigyes Bars, Borsod, Csanád, Csongrád, Hont, Komárom, Solt, Szatmár és Zólyom vármegyéket kapcsolja, úgyhogy eszerint Szent István korára mintegy 24 vármegye esnék, amelyek között nem szerepel pl. Fehérvár megyéje, amely pedig a királyi család törzsi birtokainak ősi központja, ellenben ott van Trencsén, amely minden valószínűség szerint a XI. század végén alakult.

E vármegyék területe és népe a király közvetlen rendelkezése alatt áll s ezekhez csatlakoznak külön ispánok alatt az óriási erdőségek a Bakonyban, az ország keleti és északi részében. A király katonai hatalmát gyarapítják azután a nagyterjedelmű egyházi és *adománybirtokok,* melyeknek területe a telepítésekkel és azáltal is növekedik, hogy az ősi foglalású birtokok urai részint kihalnak, — s akkor birtokuk a királyra száll — részint királyi adománylevéllel igyekeznek biztosítani birtokjogukat. A nemzetségi birtokok megosztása egyébként is úgy meggyengítette a törzsi összetartást, annyira szétdarabolta a törzsi területeket, hogy a királyi hatalommal szemben nem jelenthettek nagy erőt, különösen nem

a fölkelések leverése után. Akié a föld, azé az ország s a földbirtok óriási többsége a király birtoka volt, illetve rendelkezése alatt állott s emellett a magánbirtokokra nézve is így rendelkezett: (Hozzájárultunk az egész tanács kérelméhez, hogy mindenki ősi és királyi adomány-birtokát bírja, amíg él és halála után az ő fiai hasonló birtoklással következzenek).

Az ország egységének azonban komoly veszedelmet jelentett a *hercegi országrész* szervezése. Szent István korában is volt ilyen terület, a mai Bécs környéke, a hajdani Rugiland, melynek kiterjedése azonban nem volt akkora, hogy a középponti hatalomra veszélyes lehetett volna. I. Endre ellenben öccsének, Bélának akkora területet adott kormányzásra, melyet az ország harmadával vettek egyenlőnek s így belső villongások, trónörökösödési harcok kitörésére szinte csábító alkalmul, működési alapul szolgált. Ez a hercegi országharmad jutott később Géza, László és Lambert hercegeknek együttvéve s a kemeji, illetőleg a mogyoródi csata adatai ezt mintegy 15 vármegyére teszik, amiből következik, hogy 1074 táján a vármegyék összes számát 45-re tehetjük. A hercegi rész központja minden bizonnyal *Bihar vára* volt.

Amikor Szent László lett a király, először is Salamonnal szemben állította helyre az ország egységét (1081) és a nyugati határok integritását, azután megszüntette a hercegi országrész különállását, annyi bajnak és egyenetlenségnek forrását. Már ezzel is hatalmasan megerősítette a középponti hatalmat, de még tovább is fejlesztette, amikor a gyepűelvén nagyarányú telepítéseket végzett.

Erre az időre esik az *északkeleti területek megszállása,* megtelepítése, bár ez a hegyvidéket még nem érintette, északnyugat felé pedig *Trencsén* vármegye szervezése az ő érdeme. Kelet felé, a Szamos és a Maros völgyében már az ő trónrajutása előtt is voltak magyar telepesek,

virágzó községek, melyeket a kunok kalandozásai, rabló betörései ellen biztosítani kellett. Valósággal határőri feladattal ezért telepítette Szent László a *székelyeket* a Maros és Aranyos folyók környékére, ahonnan azután továbbterjeszkedtek. És mindez a terület közvetlenül a király birtoka vagy adománya s a király dominiuma, hódítmánya, a *Dráva-Száva* köze pedig Tagányi szerint a király telepítvénye, míg Horvátország 1091 után is legalább részben független maradt a középponti kormánytól.

Kálmán a drávántúli részeket először Álmosra, később bánra bízta,[1] aki már a magyar királytól függött, de bizonyos önállóságot még mindig megőrzött. Az *északnyugati felvidék* ellenben teljesen királyi vármegyék szervezésével népesedett s így közvetlenül a király rendelkezése alatt állott. Igen eklatáns példával szolgált erre Mályusz Elemér, aki kimutatta, hogy Turóc, Zólyom Liptó, Árva megyék területe egészen a XIII. századig királyi birtok volt Zólyom néven, mely a XIII. században oszlik geográfiái egységekre, a XIV. században külön nemesi vármegyékké alakul át, de még Zsigmond korában is megmaradt itt a zólyomi domus regia, királyi kastély és uradalma.

A Felvidék megszállása már Szent László és Kálmán korában is nagy erővel folyt. Ennek bizonysága a nyitrai püspökség megalapítása és Szepes,[2] Sáros megtelepítése, őrökkel, strázsákkal való biztosítása legkésőbb szintén erre az időre esik. Legalább erre kell következtetnünk

[1] Álmos egy időre a keleti részek kormányzását kapta, de mikor a herceg bátyja ellen fordult, Kálmán őt megvakíttatta s ettől fogva a keleti részek kormányzását is maga intézte.

[2] A szepesi tízlándzsások kerülete, széke (sedes) alkotta a későbbi szepesi kis vármegyének nevezett kerületet, mely csak 1803-ban egyesült a nagy vármegyével.

Anonymus alapján, aki az itteni őrségek felállítását már a honfoglalás idejére teszi.

Nem kevésbbé fontos továbbá az *erdélyi vajdaság* szervezése, ami azt mutatja, hogy a királyhágóntúli területek, a székelyek székeit nem is számítva, legalább részben meg vannak már szállva, be vannak népesítve. De mivel az erdélyi lakosság a Királyhágón innen lakókkal azonos nyelven, magyarul beszélt, mind a vajdának, mind a székelyek ispánjának állása tisztán csak a kormányzás megkönnyítésére szolgált, a belső egység szempontjából veszedelmet hosszú időn át egyáltalán nem jelentett.

II. Géza korában újabb nagyarányú telepítések folytak. Ekkor — talán 1146 körül — jöttek hazánkba a *szászok,* Celesztin pápa szerint erdőntúli teutonok, kiket György pápai követ két évvel előbb flandriaiaknak mondott. Ezek Nagyszeben (Hermannsdorf, későbbi nevén Hermannstadt) környékén szállottak meg s Erdélynek délkeleti részét kezdték benépesíteni. De századokon át megmaradt a hagyomány, hogy Szeben vidéke a das alté Land, ahová az első telepesek magukkal hozták germán szokásaikat, intézményeiket s amelyből később kialakult a hatalmas szász egyetem.

Freisingi Ottó följegyzése szerint ez idő tájt már kialakult a vidéki kormányzásnak mintegy 70 vagy még több *vármegyéje,*[1] amennyi a XIX. század Magyarországában is volt. Csakhogy az anyaországban is számos vármegyét találunk, melyek azóta megszűntek, illetve más megyékbe olvadtak, a drávántúli részeken pedig igen sok kis zsupa volt, melyeknek a neve is alig maradt reánk.[2] E vár-

[1] Érdekesen egészíti ki ezt a II. Géza 1152. évi orosz hadjáratáról szóló adat, mely 73 magyar dandárról szól, amiből 72 vármegvei, egy pedig a királyi dandár lehetett.

[2] Sorrendben (részben Pesty Fr. után) Baranya, Tolna, Somogy, Fejér, Veszprém, Pilis, Esztergom, Komárom (Banaf), Győr, Mosony, Sopron, Locsmánd, Karakó, Vas,

megyék azonban épen nem jelentettek természetes határokkal elválasztott, összefüggő tömböket, hanem egy-egy várnak a tartozékai sokszor 4—5, Szolgagyőnél pláne 13 mai vármegye területén szétszórtan feküdtek. Olyik vármegye jóval nagyobb volt mai területénél (pl. Szabolcs), a másik egészen kicsiny területre szorítkozott. (Pilis.) De abban mindegyik megegyezett, hogy a király parancsainak föltétlenül engedelmeskedett — ami ugyancsak föltűnt a német Freisingi Ottónak — pedig ispánjai most már a legelőkelőbb birtokosok közül kerülnek ki, ami viszont a független birtokos osztálynak a vármegye intézményéhez való kapcsolódását jelentette.

Az anyaország így kialakult területéből mindössze a Szerémség (és egy-két nyugati helység) került ideig-óráig (pl. a görög háborúk idején) idegen kézre, lényegben századokon át érintetlen maradt az ellenségtől. Egységes maradt a kormányzása is III. Béla koráig, mikor a nyugati hűbériség eszméi behatolnak az országba.

III. Béla újította föl a *külön kormányzaté hercegségeket.* Idősebbik fiát, Imrét Horvátország (helyesebben Szla-

Zala, Verőce, Valkó, Pozsega, Szerém, Bács, Bodrog, Solt (szék), Pest, Nógrád, Heves, Borsod, Szabolcs, Kemej, Bihar, Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Zaránd, Temes, Keve, Horom, Krassó, Hunyad, Fehér, Kolos, Torda, Küküllő, Doboka (Külső-, Közép-, Belső-), Szolnok, Kraszna, Szatmár, Borsva (később Bereg, Mármaros, Ugocsa), Ung, Zemplén, Abaujvár, Sáros, Szepes, Gömör, Hont, Bars, Nyitra, Zólyom, Trencsén, Szolgagyőr (Galgóc?), Pozsony; összesen 63. Ezekhez a szlavóniai Kőrös (Garica, Kesuluk, Rovise), Zágráb (és Gerzencze, Gora, Gorica, Ivanics, Oklics, Podgoria), Dubicza, Orbász, Zagoria (székhelye Krapina), Varasd. A vármegyéken kívül vannak a jászok, kúnok, székelyek és szászok autonóm kerületei. Ezek azonban még nincsenek teljesen kialakulva. A Kiskunság még nem tartozik hozzájuk, a székelyek és még inkább a szászok még az első foglalás, az elhelyezkedés és terjeszkedés stádiumában vannak.

vónia, Horvát- és Dalmátország) hercegének rendelte (1194), amikor pedig két év múlva Imre lett a király, a horvát-dalmát területeket és Szlavóniát öccsére, Endrére bízta. (1197.) Az eredmény a trónvillongások megújulása volt, melyek a drávaparti jelenetben végződtek.

II. Endre idején eleinte legalább a trónvillongások maradtak el, ámde nagy veszedelem kezdett kerekedni a *német lovagrend* betelepítéséből. Az *erdélyi király föld* nagy része még mindig lakatlan volt és Endre Brassó környékét, a Bárcaságot szívesen odaadta telepítés céljaira a földönfutó német lovagrendnek. (1211.) Ámde a lovagok ezt a területet önálló német fejedelemséggé akarták átalakítani, úgyhogy II. Endrének csak erélyes fegyveres föllépéssel sikerült megvédeni az ország integritását. A lovagokat Endre ki is verte. (1225.) Ez azonban a legkevésbbé sem érintette az erdélyi szász telepesek helyzetét, akiknek épen ő adta nagy kiváltságlevelüket, a híres Andreanumot, amely kijelölte határaikat, megszabta jogaikat, kötelességeiket s így a szászok autonómiájának hatalmas erőssége lett. (1224.)

A belső kormányzat terén, mint ismeretes, II. Endre uralma alatt rendkívül sok zavar volt, ami nem is csoda nemcsak Endre könnyelmű természete, hanem amiatt sem, hogy a hűbéri berendezkedés épen ekkor foglal tért hazánkban. Az orvoslás egyik eszközének vehetjük azt a *decentralizálásnak* mondható eljárását, mellyel az ország egyes részeinek kormányzását családja tagjaira bízta. így kapta idősebbik fia, Béla, a szlavóniai tartományokat, majd (1226) Erdélyt, míg Szlavóniába öccse, Kálmán, a halicsi király került. Külön bánság vagy inkább hercegség alakult a Szávánál is (1222—42), ahol II. Endre testvérének, Margitnak, Angelos Izsák görög császár özvegyének fia számára alakult egy ország, mely Keve és Bács vármegyékből meg a Szerémségből, továbbá

a szávántúli részekből állott, melyet néha *túlsó Szerémségnek,* rendesen pedig Hí ácsénak neveztek.

IV. Béla fenntartotta ezt a rendszert, sőt az ország érdekében igyekezett fölhasználni, különösen Boszniában. És bár egyébként, legalább is a tatárjárás előtt a királyi hatalom korlátlanságának híve volt s a vármegyei birtokokat, melyeket atyja pazar kézzel osztogatott, sőt egész vármegyéket is elajándékozott, erőszakkal is visszaszedte, a tatárjárás után épen a második honalapító növelte nagyra az oligarchiát s a hercegséget *ifjú királysággá* fejlesztve válságba döntötte a monarchiát. Az ország két részre szakadt két független királlyal. Áldatlan polgárháborúk dúlták föl az egész birodalmat és végül is az országnak csak kisebbik fele maradt az öreg király, IV. Béla birtokában, a nagyobbik fél fiáé, Istváné lett. Neki jutott Sáros, Újvár, Gömör és Nógrád vármegyékkel az innen és a Dunától keletre eső terület. (1262, illetve 1265.) Ezenfelül IV. Béla a neki megmaradt területet is feldarabolta. Ifjabbik fiának, Bélának, a szlavón hercegséghez még Vas, Zala, Somogy és Baranya megyéket is odaadta és ugyancsak az öregebb király területéből részesedett az előzött halicsi herceg is, aki a mácsói hercegséget kapta.

A két király versengése nagyra növesztette az *oligarchiát.* A főurak, igen sokszor maguk a vármegyék ispánjai is pártok szerint csoportosultak s a zavaros időket magánbirtokaik gyarapítására használták föl, az ország területe lassanként úgyszólván néhány főúri család uradalma lett, akik valóságos országrészeket tartottak hatalmukban és mint örökös főispánok teljes immunitással, majdnem fejedelmi allűrökkel rendelkeztek birtokaik és népeik fölött, míg a királyi birtokok az eladományozásokkal folyton fogytak. A pártoskodás következménye, hogyha az uralmon lévő párt megbukik, ellenzékbe megy és fegyverrel iparkodik egyrészt vissza-

szerezni az elvesztett hatalmat, másrészt védekezni a másik párt hatalmi túlkapásai ellen, amikkel szemben minden eszközt megengedettnek vél.

Így tettek a Dunántúl hatalmas urai, a Henrikfiak, másként *Németújváriak* és társaik, akik az ország egy részét II. Ottokár cseh király kezére játszották, amikor V. István az egész ország kormányzását kezébe vette. (1270.) Gonosz kísérletüket az erélyes V. István csakhamar leverte, az ő korai halála után azonban Kun László szerencsétlen természete, kapkodása mellett az ország valósággal földarabolódott.

Az erdélyi *szászok* földje már 1224 óta széleskörű autonómiát élvezett. Követte ezt a *Kiskunság* megalapítása, a felkoncolt Kötény kúnjai számára, azután a *Szőrénység* és *Havasalföld,* melyet IV. Béla a tatárjárás után (1247) a johannitáknak adott, akik ezt a területet 1260-ig birtokolták. V. István a *szepesi szászoknak* adott nagy kiváltságokat. (1271.) Most azután egyes őurak beplántálták hazánkba a nyugati hűbériséggel velejáró *partikularizmust. A* tengerparti vidéken a Brebiriek (Subichok), a Zrínyiek ősei és a vegliai grófok, a Frangepánok; Szlavóniában, Horvátországban a Babonikok; a Tisza vidékén az Ákosok, Kállaiak, Barsák; északon az Aba-család; a Vág vidékén és a Dunántúl pedig a Csák-nemzetség meg a Henrikfiak állottak egymással szemben, mint önálló fejedelmek, akik egymással meg a királlyal, formális háborúkat viseltek.

A kiskirályokkal szemben már IV. Béla a köznemességben keresett támaszt és a királyszolgák vármegyénként valóban tömörülni kezdtek. Megjelenik a *nemesi vármegye* egyelőre keverten a jobbágyokkal s így az a vármegye, mely kezdetben a nemességgel semmi kapcsolatban sem volt, lassanként átalakul nemesi intézménnyé, mely a közigazgatást pontosan körülhatárolt területen intézi s az ország politikai felosztásának alapja

lett. Működését, megizmosodását különösen III. Endre mozdította elő, hiszen a régi királyi domíniumok nagyrésze már szertefoszlott s a rengeteg Zólyomból is csak töredékek maradtak.

A lázongó Délvidék megfékezésére férfias anyját, Morosini Tommasinát küldte, mint egész Szlavónia hercegnőjét és a tengerig terjedő dunáninneni részek kormányzóját, ami tehát az ország kormányzatának megosztását jelentette, de sikerre vezetett. Az 1298. országgyűlés egymaga is bizonyítja, hogy a királyi hatalom régi ereje mármár visszatért, mikor III. Endre meghalt és vele kihalt az Árpád-ház. (1301.)

A trónvillongások ismét nagyra növesztették az oligarchák hatalmát; hiszen pl. a cseh Vencel biztonságát magában az ország fővárosában, Budán veszélyeztették az Anjou-pártiak támadásai. Csák Mátyus hatalmában tartotta a Felvidéket s az Abák Kassa elfoglalásával igyekeztek hasonló erőre jutni. *I. Károly* királyé az érdem, hogy rozgonyi győzelme (1312) után leverte a kiskirályokat s ezzel helyreállította az ország egységét. Csák Máté még így is oly veszedelmes ellenfélnek látszott, hogy Károly csak Komáromot foglalta vissza tőle, egyébként nem háborgatta; halála után azonban az ő várai is sorra kerültek s a király tekintélyét immár minden főúr elismerte. Árva (1382) és talán Máramaros kivételével kialakultak már az összes vármegyék s ezek mind az ország egységének, a királyi hatalomnak védelmezői.

Az Anjouk e nagy sikereit még sem szabad az oligarchia megsemmisülésének tekintenünk. A régi dinasztáknak leverése után birtokaik más kezekbe kerültek és amikor Nagy Lajos meghalt, az asszonykormány gyöngeségét, határozatlanságát azonnal új oligarchia használta föl az ország egységének megbontására. A mozgalom élén a délvidéki urak állottak: a Horvátiak, Palisnaiak. Palisnai János Horvát-Szlavon-Dalmátország bánjának ne-

vezte magát, de amellett egyre-másra foglalgatta a királyi városokat. A lázadók kezükre kerítették a Szerémséget is. Viszont Luxemburg Zsigmond Mária királynővel szemben emelt igényeinek biztosítékául a nyugati részeken foglalgatott.

Amikor a királynők fogságba kerültek, Zsigmondot megválasztották magyar királynak, ámde a Délvidék megtörése, a Szerémség és Bosznia birtokbavétele évtizedek nehéz munkájába került annyival is inkább, mert a csélcsap Zsigmonddal szemben a trónkövetelő Nápolyi Lászlónak aránylag könnyű helyzete volt. így jutott Nápolyi László serege Pápócig. És ekkor is nem Zsigmondnak, hanem a Csák Máté örökébe lépett Stibor vajdának föllépése fordította meg a helyzetet és állította helyre az ország egységét.

Nagy bajok okozója volt az is, hogy Zsigmond folytonosan pénzzavarokkal küzdött. Ezért vetett zálogba vagy adományozott értékes területeket idegeneknek, különösen *Cilii grófjainak,* akik így az ország főurai közé emelkedtek, de idegenek maradtak az ország nagy érdekeivel szemben. így kerültek lengyel kézre a *széf esi községek* is. így hatalmasodott el a Felvidéken a *cseh Giskra.*

A nemsokára kitört trónvillongások így könnyűszerrel vezettek az *ország megosztására.*

Albert király halála után özvegye, Erzsébet, a Felvidéket épen a cseh Giskrára bízta azzal, hogy szállja meg a Szepességet, a bányavárosokat, Sárost, Abaujt Kassával, míg a Dunán túl a stájer Cilleiek voltak legfőbb támaszai. Ezek elfoglalták Győrt és hozzájuk csatlakozott a Dunántúl északi része is Esztergommal, míg Fehérvár s attól délre és keletre az ország a lengyel I. Ulászlót ismerte el királyának, És az ország ebben a megosztottságban maradt akkor is, mikor Erzsébet meghalt (1442), minthogy a kis V. László gyámja,

III. Frigyes, nem mondott le családja igényeiről; ezen

az alapon jött létre a fegyverszünet is III. Frigyessel és Giskrával.

A szerencsétlen várnai csata, I. Ulászló halála után az ország megoszlása még súlyosabb alakulást vett, mert a nyugati rész a László-párti Bebek, Giskra és Szentmiklósi főkapitányok alatt valósággal tartományokra oszlott, a keleti részt pedig — mely Ulászló-párti volt — szintén tartományokra osztva Hunyadi Jánosra, Újlakira, Rozgonyira és Országra, mint Ulászló-párti főkapitányokra bízták. (1445.) Ezt az időt használták föl a Cilleiek is a terjeszkedésre és Horvátországot egészen hatalmukba kerítették.

Az ország egysége így veszendőbe ment, helyreállítását csak Hunyaditól lehetett remélni.

Amikor Hunyadi János az egész ország kormányzója lett (1446—1452), hozzá is látott a nagy munkához. Ciüeiéket leverte, ámde ezzel halálos ellenségeivé tette őket. Giskrával szemben pedig épen a Ciliéi sorsától tartó főurak hagyták cserben, úgyhogy Losoncnál kudarcot vallott és Bártfa, Eperjes, Kassa, Lőcse, Körmöc-, Selmec- meg Besztercebánya a cseh kapitány kezén maradt. (1449, 1451.) És amikor V. László tényleg a magyar trónra jutott, Giskra a királynak hajlandó lett volna kiadni a felvidéki területeket, de alvezéreivel ő sem bírt. A hegyi várakba fészkelődött csehek, akik Akszamit és Talafúz vezérlete alatt valósággal önálló államot alkottak, sem Giskránák, sem a királynak nem engedelmeskedtek. Hozzá még Frigyes sem adta ki gyámfiának az elfoglalva tartott nyugati részeket.

Az *egység helyreállítása* csak Hunyadi Mátyásnak sikerült.

Az ifjú király először Giskráék ellen fordult; váraikat elszedte, csapataikat leverte és Giskra végül is meghódolt. (1462.) A cseh rablók, zsebrákok még később is próbálkoztak, de nagykosztolányi vereségük után (1469)

teljesen letűntek, a Felvidék végre teljesen megszabadult a lidércnyomástól. És átmeneti uralom volt Nyitra lengyel megszállása is, mely Kázmér herceg vállalkozása alkalmával került lengyel kézre. (1471.)

Erdélyben azonban épen Mátyás idejében kap lábra az önállóság, a *különválás* gondolata. Ennek első jeléül a három nemzet — a magyar, székely és szász — *kápolnai unióját* tekinthetjük (1437.). Ezzel az erdélyi rendek csak a parasztlázadás ellen védekeztek, minthogy a királytól nem várhattak megfelelő segítséget, hiszen a török ellen is magukra maradtak (1420) és a tordai gyűlésen az erdélyi rendeknek kellett közfelkelést rendelni. De a külön szervezkedés az önálló, különváló fejedelemség gondolatát kelti föl és így történik, hogy amikor Mátyás a hadügy és adóügy rendezése alkalmával állítólag megsértette az erdélyiek régi kiváltságait, fölkelést kezdtek szítani. Mátyás elejét vette a bajnak, hanem az egyszer felmerült gondolat nem szűnt meg és nemsokára még nagyobb erővel lépett föl.

Ugyancsak az erdélyrészi partikularizmus egyik jelensége a *szászoknak* adott nagy *privilégium,* mely Szeben, Brassó és Beszterce vidékét a szászok ispánja alá rendelte s így a szász területi autonómia ezzel teljesen kialakult. (Itt említhetjük meg a fogarasi földet is, melyet hercegség címén Nagy Lajos a havasalföldi vajdának adott és oláh lakosságával ismételten sok gondot okozott a középponti kormányzatnak.)

Csak természetes, hogy az erőskezű Mátyás után a felbomlási processzus újra megindult, az egyes országrészek különválására irányuló törekvések még nagyobb erővel léptek föl.

Szomorúan érdekes dokumentuma ennek II. Ulászlónak Miksával kötött békeszerződése, mellyel kapcsolatban Horvát-Szlavon-Dalmátországok rendjei, azután Corvin János, az erdélyi Zápolyai István és Kinizsi Pál,

mintha csak önálló fejedelmek volnának, külön-kiilön okleveleket állítottak ki, olyat, amilyet a magyar országos rendek.

A Jagellók tehetetlen uralkodása mellett nem csoda, hogy Horvátország már a mohácsi vész előtt *Habsburg Ferdinánd* védelme alá helyezkedett. Mivel pedig Miksa idejéből ugyancsak Ferdinánd kezén volt Kőszeg, Kismarton, Kabold, Rohonc és a Muraköz, az ország tekintélyes része már neki hódolt, mielőtt a pozsonyi királyválasztás megtörtént.

Az ország túlnyomó része és különösen a köznemesség az erdélyi vajda, *Zápolyai János* mellé tömörült és a székesfehérvári országgyűlés időben valóban megelőzte Ferdinánd pártjának föllépését, csakhogy Mátyás nádori törvénye értelmében a királyválasztást a nádornak kellett intézni, a nádor pedig, Báthori István, már személyi animozitásból meg az előző rendi küzdelmek következtében saját fejét is féltve, Zápolyai királyságáról hallani sem akart.

így indult meg az ellenkirályok küzdelme, melynek elején az országnak majdnem kilenctizedrésze János kezén volt, de egy év múlva az ő birtokában mindössze Erdély maradt meg, abaujszinai veresége után az is elveszett, úgyhogy csak egyes hívei harcoltak már érette vagy inkább vívtak személyi harcokat személyes ellenfeleikkel.

A török beavatkozás (1529) majdnem az egész országot visszaszerezte Jánosnak, de Ferdinánd hadai, melyekben német és cseh zsoldosok voltak nagy számmal, még abban az évben újra megszállották Pozsonyt, Sopront, Sárvárt, Szombathelyt, Győrt, Komáromot, Esztergomot s a Dunától északra Nagyszombatot meg Trencsént; az övé volt azonkívül a Szepesség németsége, mely Tokajt is elfoglalta az ő számára. Török Bálint ellenben Jánoshoz csatlakozott (1536), ez pedig Veszprém, Somogy, Zala csatlakozását jelentette. A két király átlátta, hogy

nem bírják legyőzni egymást, segítőik pedig tönkre teszik országukat, hiszen a törökhöz és a némethez még a lengyel is országdúlónak csatlakozott és Kosztka nevű lengyel úr egész Árvát elfoglalta. Megkötötték tehát a *nagyváradi békét* (1538), mely szankcionálta az ország kettéosztását, de kimondotta János király halála esetére az egész ország egyesítését.

A váradi béke nem jelölt ki pontos határokat, az ellenpártok akkori birtokviszonyai mellett nem is jelölhetett ki, hanem a kényes kérdés elintézését az Esztergomban és Göncön felállított határrendező bíróságokra bízta azzal, hogy Erdély egészen János királyé, Horvátország és Szlavónia Ferdinándé legyen, egyebekben a tényleges birtoklás az irányadó. így Visegrád, Tata, Pápa, Székesfehérvár, Pécs János birtoka volt és őt illették volna a drávántúli magyar vármegyék is csakhogy ezt a török Bács várával együtt béke idején (1532—38) elfoglalta. A Felvidéken Kassa, a Dunánál Vác még János országrészéhez tartozott, de már Esztergom, északon Bártfa és közben (1537-től) Eger Ferdinándnak hódolt. Állandó határokról azonban már csak azért sem lehetett szó, mert a főurak érdekeik szerint hol az egyik, hol a másik királyhoz csatlakoztak s ezzel a birtokviszonyokat sokszor jelentékenyen megváltoztatták.[1] Jellemző a helyzetre, hogy több vármegye két részre szakadt külön-külön főispánokkal és megyei tisztikarokkal, úgyhogy később külön törvénnyel kellett gondoskodni egyesítésükről.[2]

[1] Perényi Péter pl. Zemplénben 33 községet, Hevesben majdnem ugyanannyit bírt; Bebek Gömörben, Hevesben 76 falu ura volt; Drágfy pláne 216 községben volt földesúr.

[2] Ez nem tévesztendő össze azzal a lassankint megszűnt jelenséggel, hogy egy-egy várhoz különböző helyeken fekvő várbirtokok tartoztak.

A váradi béke értelmében az ország túlnyomó része János király uralma alatt maradt és Szulejmán szultán mindig azon az elvi álláspontón volt, hogy János országának nyugati határát a Lajta folyó jelöli. Ámde ugyancsak a váradi béke értelmében János halála után az egész országnak Ferdinándra kellett volna szállnia.

Csakhogy nem ez, hanem az ország újabb feldarabolása következett be.

Szulejmán most már elérkezettnek látta az időt Budavár megszállására (1541); Erdélyt a szultán a Tiszántúllal János király fiának, a csecsemő János Zsigmondnak adta, Kassát az északkeleti részekkel Fráter Györgyre, a Temesközt Petrovics Péterre bízta.[1]

Budáról a szultán a nyilvánosságnak ugyan azt mondotta, hogy csak addig fogja megőrizni, míg a kis király felnő, de már két év múlva (1543) hivatalosan is az ozmán birodalomhoz csatolta, azonfelül elfoglalta a dunántúli várakat: Valpót, Pécset, Siklóst, Székesfehérvárt, Esztergomot, a következő évben Visegrádot, továbbá Nógrádot, Hatvant meg a Duna-Tisza közét, ahol Szeged már 1542-ben behódolt és az egész területet török tartománnyá, vilajetté alakította, úgyhogy a hódítmány katonailag is biztosítva volt.

Emellett a török birodalom a délnyugati részeken is terjeszkedett, ahol a török hadak már 1537-ben elfoglalták Klisszát, 1543-ban Szlavóniának jelentékeny részét.

A megoszlott ország képtelen volt nagyobb erőkifejtésre s így Ferdinánd az 1547-iki béke értelmében kénytelen volt belenyugodni, hogy az ország szívében a török maradjon az úr, neki pedig összesen 35 *vármegye* hódoljon, melyeknek területe a megmaradt horvát és szlavón

[1] A szultán rendelkezése Erdélyről, Lippáról, Sólymosról, Lúgosról, Karánsebesről és Temesvárról tesz említést «mindazokkal egyetemben, kiket az Fráter György és Péter Petrowyth Tiszántúl János király után bírtanak.

részekkel a tengerparttól, *Zenggtől Erdélyig* húzódó keskeny karéjban helyezkedett volna el, ha ez a félország is valóban az ő birtoka lett volna.

Buda török kézre jutásának idején Erdély, továbbá Arad, Zaránd, Csanád és Békés vármegyék, északon Kassa és Nagymihály vidéke a kis János Zsigmondot ismerte el uralkodónak, egyébként az egész ország Ferdinándnak hódolt. Ámde már 1544-ben Ecseden kívül minden tiszántúli vár Fráter György kezére került; Szatmár, Szabolcs, Ung, Bereg, Zemplén vármegye teljesen elszakadt Ferdinándtól, aki a török hódoltság miatt a többi tiszántúli vármegyével sem igen tudott érintkezni s így azok a Temesközzel együtt a *tordai országgyűlésen* (1544) Erdéllyel léptek szoros kapcsolatba. így alakult ki *Keletmagyarország* Fráter György vezetése alatt és a török támogatásával. Az 1547-iki béke szerint Heves, Abauj, Torna, Sáros, Zemplén, Ung vármegyék Ferdinánd országrészéhez tartoztak volna, ámde részben vagy egészben János Zsigmondnak hódoltak és a helyzet bizonytalanságára jellemző, hogy Közép-Szolnok vármegyét a békeokmány mind Ferdinánd, mind János Zsigmond országrészében említi. A béke szövege szerint is János Zsigmondot illette Kassa város a Tiszántúllal, nevezetesen Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád és Zaránd vármegyékkel, továbbá az egész Temesközzel és Erdéllyel mégis anélkül, hogy az egyes részek valóban egységbe forrtak volna.

A habsburgi Magyarországhoz már csak külsőleg tartoztak a *horvát és szlavón területek,* melyeknek rendjei külön tartottak országgyűléseket. Ezek csak követeket küldtek a magyar országgyűlésekre, katonai és pénzügyi dolgokban pedig a laibachi, illetőleg a gráci hatóságoknak voltak alárendelve.

És míg a habsburgi és keleti Magyarország önmagában is megoszolva, ellenségesen állott egymással szem-

ben, mindkettőnek területét napról-napra fogyasztotta, pusztította a közös ellenség, a török.

A *behódolás,* melyre a török rablókalandozások és a török várak erőszakoskodása kényszerítette a környező védtelen falvakat és városokat, mindkét király országát elemi csapásként érintette, mégis mint veszedelmesebb ellenfélre, a habsburgi Magyarországra nehezedett nagyobb mértékben. Hiába volt béke, a behódolás miatt Ferdinánd körülbelül ismét egy tucat vármegyét vesztett el részben vagy egészben, úgyhogy pl. Esztergom megye teljesen, Heves, Veszprém, Somogy legnagyobb része a töröknek hódolt és adózott. Pontos határt a török felé nem is lehetett húzni; még leginkább a *végvárak* jelzik a török hódítás gátját és a magyar határt Zenggtől Bihácson, Császmán, Dombrón, Verőcén át Babocsáig, ahonnan Szigetvár, Somogyvár, Kaposujvár, (Vár-) Palota, Veszprém, Gesztes, Komárom, az újonnan épült Érsekújvár, Ipolyság, Balassagyarmat, Drégely, Szécsény, Salgó, Eger állt őrt a Tiszáig, amíg fel nem építették Szolnok várát, amit a török egyenesen a béke megszegésének minősített, mert ő akart ott várat építeni.

A török háború elkerülhetetlennek látszott, hiszen a szultán már keleti Magyarországhoz tartozó területeket, Becse, Becskerek átengedését is követelte. Fráter György a nyírbátori, illetve a szászsebesi egyezményben (1549, illetve 1551) először tisztázni iparkodott János Zsigmond országrészének birtokállományát, úgyhogy a határvonalat Szolnok—Szeged, Szeged—Lippa irányában lehet megállapítani, amihez a Temesköz járult. Azután a török háborúra Ferdinánd vezetése alatt egyesítette az egész országot, tehát a keleti részek is elismerték Ferdinánd uralmát. (1551.) Azt azonban még sem bírta megakadályozni, hogy Nagybecskerek, Törökbecse, Csanád a török kezére kerüljön és Lippát is csak nehezen tudta visszavenni.

Fráter György megöletése után a helyzet még szomorúbbra fordult.

Tóth Mihály, az ügyes és vállalkozó szellemű hajduvezér hiába foglalta vissza Szegedet, a gyáva és gonosz Áldana nemcsak ezt, hanem Lippát is török kézre engedte jutni. És a török most már, mikor nem a vazallusszámba menő keleti Magyarországgal, hanem a német császár és spanyol király testvérével és helyettesével, Ferdinánd bécsi királlyal állott szemben, hatalmas erővel támadt hazánkra, ahol uralmát a magyarság egyesült ereje veszélybe hozhatta.

Elesett (1552) Temesvár, Lúgos, Karánsebes, szóval elveszett az egész Temesköz a hegyvidékig; török kézre került Szolnok, Drégely, Fülek, Salgó; a Dunántúl Veszprém, Pápa; Szlavóniában Verőce, Császma és ezzel szemben kevés kárpótlás volt Babocsa, Sellye, Korotna visszavétele, hiszen a török később (1562) még Sümeget is hatalmába kerítette. És amikor látta, hogy.Ferdinánd nagyobb erőkifejtésre, a török kiűzésére képtelen, de Erdélyt — melynek fekvése sztratégiai szempontból a magyarországi török területekre nézve különösen fontos volt — semmiképen sem akarja kiadni a kezéből, a hadjárat vagy inkább a hódítás súlypontját keletre, a Tiszavidékre helyezte. 1554-ben Aradon várat épített és oly rohamosan terjeszkedett, hogy a Csanádi nahie[1] török határközségei közt találjuk Mezőhegyest, Borsást, Komlóst, Mezőszőllőst, Csókást, Csomorkányt; a hódmezővásárhelyi nahiében Szentest, Újvárost, Szentlászlót; a békési nahieben Kakucsot, Csatárt, Méhest és a határ a Hármas-Körös balpartjára húzódott; az aradi nahiében találjuk Kunágotát, Gyorokot, Deszket, Kupát; a zarándi nahiében Zarándon kívül Somost, Seprőst, Nagyzerindet, Gyulavarsányt, Eleket.

[1] A nahie körülbelül egy magyar járásnak felelt meg.

Az erdélyi rendek ekkora szorongatásban János Zsigmondra gondoltak: talán az ő uralma kedvesebb a török előtt és az országra gyakorolt nagy nyomás kisebbedni fog, ha elszakadnak Ferdinándtól. 1556-ban visszahívták és a török szultán most már hajlott a békére; nagyobb erőkifejtésre nem volt szükség, mert ezentúl Ferdinánd és János Zsigmond magyarjai nem a török, hanem egymás ellen hadakoztak. Ferdinánd az 1556-iki béke értelmében Erdélyt visszaadta János Zsigmondnak, a szultán Lúgost és Karánsebest, ellenben a tiszavidéki területek birtokára nézve nem volt megegyezés.

Amikor János Zsigmond visszatért Erdélybe, Gyulafehérvár, Déva, Bethlen, Huszt, Kassa, Gyula Ferdinánd birtokában volt, de János Zsigmond pártja szinte naprólnapra növekedett, úgyhogy Bebek rozsnyói győzelme (1557) után a keleti részeken úgyszólván csak Kassa és Gyula maradt Ferdinánd kezén. Háromévi hadakozás után végre létre jött a megegyezés. (1559.) Ennek értelmében János Zsigmond Abauj vármegyét egészen átadja Ferdinándnak és megelégszik Munkács és Huszt, továbbá Máramaros vármegye, Alsó-Magyarország és Erdély birtokával. Bereg és Ung vármegyéket közösen birtokolják, a jövedelmeken egyenlően osztoznak. A ratifikálásra azonban nem került sor.

Két év múlva (1561) bekövetkezett Balassi Menyhárt áruitatása és Ferdinánd helyzete nagyon előnyösen kezdett alakulni, hadadi győzelme után János Zsigmond egyévi fegyverszünetet kötött, mely Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Közép-Szolnok birtokát Ferdinándnak biztosította. A fegyverszünet lejártával a harcok újra kezdődtek, az erdélyiekre ismét kedvezőtlenül, úgyhogy János Zsigmond a szatmári egyezségre kényszerült, mely neki csak Erdélyt és Bihart hagyta meg Nagyváraddal és azzal a kikötéssel, hogy halála után ez is Miksára fog szállani.

Az öreg Szulejmán azonban épen az ország egyesülését akarta megakadályozni s így nemcsak a szigetvári hős győzelmeinek megtorlása, hanem Erdély különállásának biztosítása is oka volt 1566-iki hadjáratának. Szigetvár, Babocsa, Csurgó elestével Tolna, Baranya, Somogy vármegye egészen elveszett és amikor Gesztes is a török kezére került, Komárom vármegyéből alig maradt valami. Veszprém, Pápa várát sikerült ugyan visszaszerezni, de még ez sem bírta megakadályozni, hogy Veszprém, Győr, Zala és Vas tekintélyes része be ne hódoljon a töröknek. Pest, Pilis, Solt, Heves, Borsod, Gömör, Nógrád, Csongrád, (Külső-) Szolnok a Jászsággal és a két Kunsággal, Esztergom most már egészen elveszett; Bars, Hont, Torna vármegyékben a királynak alig maradt szabad, be nem hódolt területe; (Békés-) Gyula, (Boros-) Jenő lfoglalása a tiszántúli török területeket gyarapította s ezzel kapcsolatban a hódoltság egészen Piskolt—Püspökladány vonaláig terjedt.[1] Török kézen volt már Pankota, Világos, Facset, Buziás, Poganest és a határ a Poganis folvóig s a Temestől keletre fekvő hegységig tolódott. A drinápolyi béke (1568) ezt az állapotot szentesítette.

János Zsigmondnak eleinte kedvére való volt, hogy Miksa csapatai más irányban voltak kénytelenek hadakozni, de mikor látta, hogy a török egyáltalán nem respektálja azokat a (tiszántúli) kerületeket, melyekre ő tartott igényt, igyekezett Miksával egyezségre jutni és Miksa most már előzékeny is volt vele szemben. így jött létre a speyeri egyezség (1571), melynek értelmében Miksa király János Zsigmond birtokának ismerte el Erdélyt, a tiszántúli vármegyéket, nevezetesen Bihar vármegyét Nagyváraddal, továbbá Kraszna és Közép-Szolnok vármegyét, Huszt, Tasnád uradalmait, de Mára-

[1] Debrecen azóta a töröknek is adózott, hűséget fogadott a királynak, de nem hagyta el az erdélyi fejedelmet sem.

maros egy részét, Nagybányát, Erdődét magának tartotta meg, ellenben hallgatólagosan lemondott a Gyula vidékén megmaradt (békési, aradi) területek birtokáról.

Erdély tehát különválva maradt, de a török még sem érte el teljesen a célját, mert az erdélyi fejedelemség ezentúl elismerte a magyar király főségét s a bécsi és gyulafehérvári udvar között az ellentétek egyidőre elsimultak, sőt amikor a lengyel trón betöltésének kérdése körül támadt zavarok elmúltak, a *katholikus Báthoriak* nemcsak békét tartottak a Habsburgokkal, hanem politikai és katonai szövetséget készítettek elő.

A két Magyarország közös eljárására már csak azért is szükség volt, mert a török a békével nem sokat törődött és a behódoltatást, sőt — ha alkalom nyílott — várak foglalását is szinte rendszeresen űzte. Elég pl. csak az 1575. esztendőt említenünk, amikor a török — béke idején! — mintegy 76 várat és községet foglalt el, többek között Kékkő, Divény, Somoskővárát. 1591-ben a boszniai basa rendszeres ostrommal foglalta el a Délvidék bástyáját, a fontos Bihácsot, a Száva és Kulpa összefolyásánál épült, nem kevésbé jelentős Petrinját; a szigeti basa bevette Kiskomárom várát és nem a törökökön múlt, hogy más végvárak — köztük Eger — a keresztények birtokában maradtak.

így tehát a hadiállapot tulajdonképen csak hivatalosan állott be, amikor megindult az amúgy is hadüzenet nélkül kezdődő *új török hadjárat,* melyet *15 évesnek* szoktak mondani. (1593—1606.)

Szinán basa a háború elején a Dunántúlra rontott és elfoglalta Veszprémet, Várpalotát (1593), azután Tatát,

[1] A lugos-karánsebesi rész számára, minthogy ezt a török közvetlenül fenyegette, most már (1530 óta?) rendszeresen bánokat szoktak küldeni, akik tulaj donképen Krassó-Szörény főispánjai s így a régi Szörényi bánok utódai voltak.

Pannonhalmát, Győrt (1594), sőt a török kezére jutott Sziszek és Eger, mely utóbbi új vilajet székhelye lett. Az elfoglalva tartott terület azonban inkább kisebbedett.

A Felvidéken a magyar csapatok egymásután vették vissza Füleket, Szécsényt, Drégelyt, Hollókőt stb., azután a Dunavidék került sorra. Nem maradt a török kezén Győr és hosszú ostrom után újra feltűzték a keresztet Esztergom tornyaira; visszakerült Visegrád, Székesfehérvár, Csákvár és Adony, a Duna-Tisza közén pedig Hatvan, Vác, sőt Pest és a keresztény hadak már Buda alatt táboroztak.

Hasonló sikerekkel folyt a hadjárat a keleti részeken is. Báthori Zsigmond visszautasítván a török szövetségbe való fölhivást, Rudolf királlyal kötött szövetséget és a szövetségbe bevonta a havasalföldi és a moldvai vajdát is. Csapatai már 1595-ben visszaszerezték Lippát és a békési várakat, Aradot, Világost, Pankotát, Borosjenőt, Csanádot, Makót, Facsetet. Csanád és Makó a következő évben ugyan ismét elveszett, de ennél sokkal súlyosabb következménnyel járt Báthori Zsigmond lemondása és az ennek nyomán beálló zavarok.

Az ingatag erdélyi fejedelem hamarosan megbánta lemondását és Erdély trónját unokatestvérének, Báthori Endre bíborosnak juttatta. A török azonban ellene fordult, elvette Lúgost, Karánsebest, Mihály havasalföldi vajda pedig Erdélybe tört. Báthori Endre trónját és életét vesztette és Mihály vajda már Erdély és a két vajdaság egyesítéséről és olyan magyar jellegű birodalomról ábrándozott, melynek a magyar királlyal szövetségben ő lenne az uralkodója, amikor Rudolf vezére, *Básta,* bevonult az országba, Mihály vajdát megölette, az ismételten visszatérő Báthori Zsigmondot, végül Székely Mózes fölkelését leverte és így keleti Magyarországot Rudolf számára megszerezte.

Magyarországnak a töröktől meg nem szállt területe ezzel ismét egyesült. Sajnos, nem sokáig.

A vitéz Pálffi és Schwarzenberg halála után a nyugati részeken a tehetetlen idegen vezérek egymás után elvesztették, amit az előző évek sikeres küzdelmei szereztek, sőt török kézre került (1600) Nagykanizsa is, melyet a török az ötödik magyarországi vilajet székhelyének tett meg.[1] Erdélyben Básta a rajta esett sérelmek miatt bosszúálló kormányzatot kezdett s így maga lett oka, hogy Erdélyben a török párt nagyon megerősödött s az ország csak alkalomra várt, hogy gyűlölt uralmától megszabaduljon.

Ilyen előzmények után következett be (1604) *Bocskai István fölkelése,* mely egy-kettőre hatalmába ejtette Kassát és az északkeleti részeket Krasznahorkáig, Putnokig, Fülekig, azután meghódolt Bártfa, Lőcse, Nagyszombat, a vágvölgyi várak; az övé volt a Csallóköz és fejedelemnek választotta meg Erdély. Csapatai már Morvában, Ausztriában kalandoztak s amikor a török is melléje állott, a császáriak neki adták föl Érsekújvárt, nehogy török kézre jusson. E sikerek után kötötte meg a bécsi békét (1606), mely Erdélyhez, Máramaroshoz és a tiszántúli vármegyékhez Bereg és Ugocsa vármegyét, Tokajt, Tárcáit, Bodrogkeresztúrt juttatta Bocskainak,

[1] Hazánkban a *török terület* tartományokra, vilajetekre, megyékre, szandzsákokra és járásokra, nahiékre volt osztva. Az első vilajet s egyszersmind a magyarországi török birtokok fővárosa Buda volt (1543), azután következett Temesvár (1552), Eger (1598), Nagykanizsa (1600) és végül Nagyvárad (1660). A budai vilajetben tíz szandzsák volt: Szemendria, Szerém, Koppány, Simontornya, Székesfehérvár, Esztergom, Nógrád, Szécsény, Szekszárd és Mohács. A kanizsai vilajetben három: Szigetvár, Pécs és Pozsega székhelyekkel, Temesvárhoz öt (Lippa, Csanád, Gyula, Jenő, Moldova), Egerhez három szandzsák (Szeged, Szolnok, Hatvan) tartozott, végül 1660-ban Nagyvárad is új vilajet székhelye lett.

A szandzsákok azután nahiékre, járásokra oszlottak.

És a szultán mindezeket mint *Magyarország és Erdély,*

de azzal, hogy az ő halála után mindezen részek visszaszállanak a magyar királyságra.[1] Egyébként Bocskai Kassával együtt minden hódítását visszaadta a királynak.

Hasonlóan alakult a török határ kérdése is.

A *zsitvaioroki béke* a tényleges birtokállapotot vette tekintetbe s így Fülek, Somoskő, Szécsény, Balassagyarmat, Nógrád és Vác a magyar király birtokában maradt, míg a török Eger és Nagykanizsa birtokán kívül Visegrádot és Esztergomot szerezte vissza (1605), mely utóbbiakat Buda biztonsága szempontjából rendkívül fontosoknak tartotta.[2]

Bocskai után *Báthori Gábor* lett az erdélyi fejedelem, aki a bécsi békében említett birtokokról, nevezetesen Bereg, Ugocsa, Szabolcs és Szatmár megyékről és Szatmár, Tokaj, Keresztúr, Tárcái váráról le is mondott, Nagybányát azonban megkapta az erdélyi fejedelemség-

Horvátország és Bosznia királya kormányoztatta helytartóival, a basákkal és bégekkel és fönnhatóságának elismeréseképen az erdélyi fejedelem 10.000, a magyar király 30.000 aranyat fizetett a szultánnak. (Az összeget egyszer-kétszer elengedték, még többször emelték; 1606 óta a magyar király adózása megszűnt.)

[1] Bocskai nevéhez fűződik a *hajdúk* nemesítése és letelepítése (1605), mellyel *Dorog, Hadház, Nánás, Vámospércs*. Sima és Vid területét, valamint Kálló városát (a várat nem!) nekik adta, egy év múlva pedig *Szoboszlót* is a kiváltságos területhez kapcsolta. Báthori Gábor (1609) Kállót *Böszörménnyel* cserélte ki. A szabad kerület főkapitány alatt állott székhelye Böszörmény lett.

[1] A törökök eljárását igen élénken illusztrálja, hogy a béke török szövegét a magyartól eltérőleg úgy állapították meg, hogy a hódoltságra nézve nem az 1595-iki állapotot jelölte meg, hanem odatartozóknak akarta beállítani az összes falvakat, melyek valaha oda adóztak: a különbség majdnem háromszáz falut jelentett. Hosszú tárgyalások után végre — kilenc év múlva — 60 faluban egyeztek meg. (1615.) De ez egyáltalán nem volt akadály, hogy később a török újabb követelésekkel lépjen föl s a hódoltságot tovább terjessze.

hez. Az utolsó Báthori autokrata volt, a szászok fővárosát, Nagyszebenit elfoglalta s ezt tette meg fővárosának, de mikor nagyravágyásával és kegyetlenségével mind a szomszédait, mind alattvalóinak nagy részét ellenségévé tette, a királyi hadak is ellene fordultak és a támadt zavarokban Báthorit meggyilkolták. (Nagyvárad, 1613.)

A fejedelemváltozás idején (1614) Huszt, Ecsed, Tasnád, Kővár és Nagybánya a király hűségére tért, de mikor *Bethlen* Gábor megerősödött a fejedelemségben, a nagyszombati egyezség értelmében (1615) Husztot és Kővárt sikerült visszaszereznie. Lippa és Borosjenő, melyeket Bethlen fölajánlott a töröknek, ha segíti a fejedelemség megszerzésében, szintén a király segítségét kereste, de hiába. 1616-ban a török nemcsak Lippát, hanem Sólymost, Sirit, Aradot, Nagylakot, Facsádot, Bogsánt (és még három várat) is megkapta s ezzela hosszú török háború minden sikere veszendőbe ment az erdélyi részeken. Ellenben Borosjenőt sikerült Bethlennek megmenteni.

Amikor II. Mátyás halála után megindult a cseh protestánsok fölkelése, a protestáns Bethlen sietett melléjük állni. (1619.) Kassa tüstént meghódolt, követte a Felvidék is Pozsonnyal, sőt a Dunántúl is Győrig és a Muráig. Betört Morvaországba, Bécset is ostromolta és már arról ábrándozott, hogy a Habsburg-hatalom megdőlése esetén megszerzi a két Ausztriát, Stájerországot, Karinthiát, Krajnát. Az 1620-ik év még több sikert hozott. Győr és Komárom kivételével «egész Magyarországban egy vár, egy város, egy kastély, egy falu Ferdinánd hűsége alatt» nem volt, mint Bethlen túlozva írta. Hanem a következő esztendőben a Dunántúlt majdnem egészen elvesztette, 11 németek visszafoglalták Pozsonyt, Nagyszombatot és már Érsekújvár alatt állottak, mikor Bethlen leverve az ellenpártiakat, ismét nagy erővel lépett föl és Pozsony kivételével újra hatalmába kerítette a Felvidéket. A *ni-*

kolsburgi békében mégis visszaadta hódításait, ellenben megkapta Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén és Abauj vármegyéket Kassával, Borsod megyét Szendrő vára nélkül és Szatmár, Munkács, Tokaj, Tárcái, Ecsed, Keresztár várakat. (1622.) Csakhogy e területek követei a magyar országgyűlésre járnak, a nádor ítél fölöttük és Bethlen halála után ismét egyesülnek királyi Magyarországgal.

Bethlen sikereit részben a török támogatásának köszönhette. Ennek azonban nagy ára volt, mert át kellett adnia Vácot, mely Eger és Buda között nagyon fontos sztratégiai pont volt. (1620.)[1]

De épen a török és a német protestánsok segítségében bízva Bethlen 1623-ban újra támadott. Ez alkalommal Ecsedet, Nagybányát és Felsőbányát örök birtokul szerezte meg (1624, Becs), az elfoglalt Felvidéket visszaadta. Üjabb hadjáratában (1626) a törökök még inkább segítették, az Ipoly mellett el is foglalták Damásdot és Bethlen ismét a Vágig hódított, de a pozsonyi béke csak a bécsi rendelkezéseit erősítette meg.

[1] És még ennél is súlyosabb volt a behódoltatás. Az Esztergom környéki 60 falun felül további húszat a tőrök már behódoltatott és ismét 158 falut követelt. Kanizsa vidékén hasonlóképen száznál többre ment a behódoltatott falvak száma. Az egri basa a hódoltságot a kassai kőhídig akarta terjeszteni. 1625—1627 között a törökök 45 falut, a következő tizenöt év alatt 326 falut hódoltattak be. A hódoltság vonala ekkor már Szentgotthárdtól egyenes irányban Győrig, onnan Neszmélyighaladt. ADunától északra Nyitráig, Áranyosmarótig voltak hódoltsági falvak; behódolt Ipolyság, Rimaszombat, Rozsnyó, Gönc, Nagyida. A Tiszánál Szerencs, Tokaj, Nagykálló volt mentes a töröktől, de Hajdúböszörmény, Debrecen már ismét hódoltsági terület volt s onnan majdnem Nagyvárad, Szent jobb határáig terjedt a hódoltság, melybe beletartozott majdnem egész Arad megye és Zaránd, Nemesacsova, Bruszturescz, Balba és Rosie falvak is.

Bethlen halála (1629) után az átengedett területek visszakerültek, de *I. Rákóczi György* a svédekkel szövetkezve ismét a Felvidék ellen indult. Első hadjárata ugyan kudarccal végződött, mert csak a bányavárosokig jutott és hódításából csak Kassa maradt meg, ő maga pedig a Tiszántúlra szorult, de mikor a svédek és franciák minden haderőt lekötöttek, Rákóczi is hatalmába ejtette a Felvidéket. A linci béke (1645) azután nemcsak Ugocsa, Bereg, Zemplén, Abauj és Borsod megyét adta neki haláláig, hanem Tokajt, Tárcáit, Regécet, Ecsedet, Nagy- és Felsőbányát, továbbá Szatmár és Szabolcs vármegyéket mindaddig, míg Erdély trónján Rákóczi családjának sarja ül.

II. Rákóczi György tehát trónralépésekor Erdélyen és a Partiumon (Máramaros, Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd megye, Lúgos, Karánsebes vidéke) kívül hatalmas uradalmakat, Szatmár és Szabolcs vármegyét is megkapta, sőt hatalmát a szomszéd Havasalföldre és Moldvára is kiterjesztette. Szerencsétlen lengyel vállalatával azonban mindent elvesztett. A török udvarban az erélyes Köprili Mohammed lett a fővezér, aki nem tűrte meg Rákóczit Erdély trónján s amikor nem akart lemondani, Erdélyre rontott. Elfoglalta Lúgost, Karánsebest, Desznit, Borosjenőt (1658), azután Nagyváradra került a sor (1660) s a török hódítás elérte a tulajdonképeni Erdély határát. Sőt a török hódoltság most már az erdélyi megyékre is kiterjedt, úgyhogy Bihar, Kraszna és Közép-Szolnok megyékből csak Székelyhíd, Hadad, Somlyó és Cseh várak maradtak meg; Kolozs megyéből behódolt Bánffyhunyad és Kalotaszeg vidéke, Dobokából 47, Belső-Szolnokból 68 község, azonkívül (1663 óta) Kővár vidéke, Máramarosból Técső, Visk, Sziget, Hosszúmező; Szatmár és Szabolcs majdnem egészen a töröknek adózott. Erdély teljesen tehetetlen volt.

Kemény János, aki Rákóczi halála után megszerezte a

fejedelemséget, ezért kereste Lipót király szövetségét. Montecuccoli tekintélyes sereggel már Kolozsvárig jutott, de ekkor a király visszarendelte. Némi hadak mégis maradtak Kolozsvárott és Székelyhidán, úgyhogy *Apafi Mihály,* az új erdélyi fejedelem, ezt az országrészt nem vehette birtokába. A magyar-török határon, Buda irányában is megindult a harc és a királyi hadak elfoglalták Zsámbék, Vál és Ercsi török erődöket. Erre azonban a nagyvezér is megindult és Érsekújvárt vette ostrom alá. Amikor ez elesett, meghódolt Nógrád, Szécsény, Drégely, Buják, Léva, Nyitra és Galgóc, úgyhogy már Pozsony is veszedelembe került. (1663.)

A következő esztendő Zrínyi Miklós nagy sikereit hozta: Berzence, Babocsa, Barcs visszafoglalását, míg a Felvidéken Léva, Nyitra került vissza. Ámde a nagyvezér seregével szemben Montecuccoli veszni engedte a dunántúli foglalásokat, veszni Zrínyiújvárt a Mura torkolatánál, Kiskomáromot, Kaposvárt, Egerszeget, Peleskét, Egervári:. A nagyvezér már Szentgotthárdig jutott, mikor nagy vereséget szenvedett. A *vasvári béke* mégis minden foglalását a kezén hagyta és Lipót kénytelen volt Erdélyt kiüríteni és csak Szabolcs és Szatmár vármegyéket tarthatta meg. Ehhez járult a hódoltság újabb terjedése: az érsekujvári basa pl. mintegy 200 falut hódoltatott be.

A magyarok elkeseredtek és már a nádor is be akart hódolni a töröknek, nehogy lassú pusztítással kerítse hatalmába az egész országot. A *Wesselényi-féle szövetkezés* azonban meggondolatlan vállalkozásnak bizonyult s a felvidéki 13 vármegyéből, melyek már elszakadásra készen állottak, csak Szatmár és Szabolcs meg a Hegyalja vett részt a szervezetlen fölkelésben. (1670.) A megtorlás azután nyomon követte a mozgalmat és már ekkor sokan menekültek erdélyi területre, ahonnan Ibrányi Ádám betörve elfoglalta Ugocsát, hozzá csatlakozott Zemplén, Ung, Abaúj, Sáros, továbbá Eperjes, Kisszeben, Putnok

és a bujdosók elfoglalták Kisvárdát, Nagykállót. (1672.) Cob ezt a fölkelést is leverte és most a kurucokra teljes erővel ránehezedett a visszatorlás. Csakhogy így a béke helyre nem állott.

A kurucok erdélyi és török hódoltsági területeken szervezkedtek és amikor francia segítséget kaptak, Teleki Mihály, majd *Thököly Imre* vezetésével csakhamar újra a Felvidéken voltak és Zólyomot, Besztercebányát, Selmecet, Körmöcöt is elfoglalták. (1678.) A bányavárosokat ugyan még abban az évben elvesztették, de Bereg és Ugocsa megyét maga Lipót engedte át nekik téli szállásul s a következő évben a fegyverszünet lejártával Thököly már Késmárkot vívta meg, ellenben pl. Szatmárban Kálló a németek kezén volt és Kassa is csak 1682-ben került Thököly birtokába. Francia és török segítséggel csak ezután kezdődött a Felvidék rendszeres megszállása és a Lipóttal kötött fegyverszünet az Erdélytől Garamig terjedő rész urául ismerte el.[1] Az új fejedelemség fővárosa *Kassa* volt.

1683-ban a török nagyvezér Bécs ellen indult. A védtelenül maradt Felvidék mindenestül Thököly hatalmába került, aki teljesen a törökhöz kötötte sorsát; csak Pozsonyt mentette meg Lotharingiai Károly herceg személyes beavatkozása. A kiürített Dunántúl szintén behódolt a töröknek, az erdélyi fejedelem a török táborhoz csatlakozva Győrött ütött tábort. *Az egész ország török hódoltság volt.*

És ekkor következett be Kara Musztafa bécsi veresége s ezzel megindult az *ország felszabadítása* melyben a szent szövetség állott szemben a perzsa háborúktól és belső lázadásoktól meggyöngült török hatalommal és amíg a mohammedán fanatizmus csökkenőben volt, az európaszerte megindult katholikus reakció lelkesedéssel töltötte

[1] Szatmár, Ecsed, Sárospatak, Szendrő, Murány és Szepesvár kivételével.

el a felszabadító seregeket, melyek között a legértékesebbek épen a magyar csapatok voltak.

A párkányi diadal Esztergomot adta keresztény kézre, a lengyel király a *Felvidéket* kezdte visszafoglalni, úgyhogy 12 vármegye és tíz város visszatért a király hűségére s 1685-ben Munkács kivételével az egész Felvidéket sikerült visszafoglalni. Két év malva azután Munkács is megnyitotta kapuit s a felvidéki fejedelemség teljesen megszűnt. (1688.)

Ezalatt a *török ellen* is folytak a hadműveletek. 1684-ben visszakerült Vác, Visegrád és Nógrád, a Drávántúl Verőce; 1655-ben Érsekújvár, Nógrád szabadult föl s a király szolgálatába álló kurucok[1] a Tiszántúl Hevest, Törökszentmiklósi, Szolnokot, Szarvast, Aradot foglalták vissza.

Buda visszafoglalása (1686) még nagyobb lökést adott a felszabadítás nagy művének. Szeged, Kaposvár, Pécs, Siklós keresztény kézen volt és Eger, Székesfehérvár, Szigetvár meg Kanizsa teljesen el volt vágva a török haderőktől. *Apafi fejedelem* szintén kereste az összeköttetést Lipóttal, aki hajlandó volt őt és fiát meghagyni a fejedelemségben, mely a töröktől visszafoglalt részeket is megkapta volna. Csakhogy Apafi még nem mert szakítani a törökkel, tárgyalt a lengyelekkel is, úgyhogy végül a balázsfalvi egyezségre kényszerült (1687), melynek értelmében neki és fiának biztosították ugyan a fejedelemséget, Erdély autonómiáját, de el kellett ismernie a magyar király fönnhatóságát és tizenkét várába német őrséget kellett fogadnia. Most már az egész ország elismerte a magyar király uralmát, *az ország egysége helyreállott.*

[1] Thököly szerette volna megtartani fejedelemségét, de az udvar nem fogadta el ajánlatait, a török ellenben több csatából való elmaradásáért elfogatta, mire vitézei meghódoltak a királynak. Hiába óhajtotta most már a török: Bár több Thököly volna!

A törökök kezében is immár csak Eszék és a Maros vonala volt. Meghódolt Székesfehérvár, Eger (1688), azután Szigetvár és Nagykanizsa; a második mohácsi csata után visszakerült Eszék; Erdély felől elfoglalták Lippát, Lúgost, Karánsebest és végül a keresztény seregek kezébe került Nándorfehérvár, úgyhogy Nagyvárad és Temesvár is el volt már szigetelve. A keresztény hadak a *Balkán szívéig* hatoltak.

De mikor a francia háború kiújult, Lipót oda küldötte serege javát, Nándorfehérvár elveszett s a török kezébe került a Szerémség is. Ekkor halt meg Apafi Mihály s Erdély fejedelmévé a szultán Thökölyt tette, aki zernyesti győzelmével egészen Kolozsvárig hatalmába kerítette Erdélyt. Lajos badeni őrgróf zalánkeméni győzelme (1691) visszaszerezte ugyan a Dráva-Száva közét, az őrgróf Erdélyből kiverte Thökölyt és végre (1692) megadta magát Nagyvárad is, ámde ezalatt elveszett a Temesköz. (1695.) A sok zaklatás és adóteher miatt kitört Tokaji és Szalontai lázadása (1697), mely már Sátoraljaújhelyt, Sárospatakot, Kállót, Tokajt hatalmába kerítette, mikor le tudták verni, hanem azért a hegyekben meghúzódó fölkelők még sokáig zaklatták a német csapatokat.

Ilyen körülmények között Savoyai Jenő zentai győzelmére volt szükség, hogy a háborút befejezzék. A *karlovici békében* (1699) a török végül is belenyugodott abba, hogy Magyarország legnagyobb részét Erdéllyel együtt elvesztette és török birtok a Tisza-Maros szöge, továbbá a Szerémségnek a Bosut folyótól délre eső része maradt.

Az ország felszabadult területén a vármegyék újjászervezkedtek. Ámde a dráván túli megyéket nem csatolták az anyaországhoz, hanem legnagyobbrészt katonai kormányzat alá kerültek; Bács, Bodrog, Békés, Csanád Csongrád, Zaránd vármegyék határán rácokból szervezték a határőrvidéket, mely a vármegyékből kiszakítva

tisztán katonai parancsnokság alatt állott és ezekhez járult, hogy a kiváltságolt szerb menekültek a Duna-Tisza közének nagy részét megszállották.

Egyes vármegyéknek csak emléke maradt meg, pl. Bodrog vármegyéé, melyet végül is Báccsal egyesítettek. Békés egészen kincstári birtokká lett (két puszta kivételével), a Jászság és a kún kerületek a német lovagrend birtokába kerültek, Baranya nagyrészét Savoyai Jenő kapta s a Drávántúl idegen birtokos családok s a betelepedett lakosság már ekkor előkészítették az elszakadást az anyaországtól.

Az idegenek pártolása, az anyagi romlás végül is rávitte a lelkeket arra a hatalmas fölkelésre, mely *II. Rákóczi Ferenc* nevéhez fűződik.

A spanyol örökösödési háború idején kivonták hazánkból a katonaságot s így történt, hogy a fölkelés már 1703-ban hatalmába kerítette a Felvidéket egészen Pozsonyig, a rác hadjárat pedig a szerbek erejét törte meg.

1704-ben keleten már csak Szatmár és Nagyvárad, nyugaton Érsekújvár volt a császáriak kezén és Rákóczihoz csatlakozott Erdély is, melyből mindössze Brassó, Déva, Meggyes, Szamosújvár és Nagyszeben vidéke nem hódolt neki. A Dunántúl hasonlóképen a kurucokhoz állott Esztergom, Győr, Sopron és más négy vár kivételével és természetesen a királynak hódolt Buda és Pest.

Az utolsó és legnagyobb kuruc fölkelés sem különbözött azonban elődeitől abban, hogy egyrészt a külső politika, nevezetesen a francia harctér eseményei döntően befolyásolták, másrészt, hogy a hadakozás nem szilárdan kialakult frontokon folyt, hanem a hadviselő felek keresztül-kasul jártak az egész országban s a birtokukban lévő területek napról-napra lényegesen változtak, sőt cserélődtek.

Így történt, hogy 1705 folyamán a fejedelem megvette ugyan Szatmári (!) és Érsekújvárt, de elvesztette Erdélyt.

Elveszett a Dunántúl és a Duna-Tisza köze is, de csak egyelőre, mert a kurucok néhány hét alatt újra befészkelték magukat mindkét országrészbe és egy időre Esztergomot is birtokukba vették.

Az ónodi szerencsétlen detronizáció (1707) után elmaradt a francia segítség annyival is inkább, mert a Habsburg-angol szövetség a nyugati harctéren döntő fölénybe került; a kuruc fölkelés sorsa immár meg volt pecsételve. Rákóczi hadai 1708-ban visszaszorultak a Garam mögé, elzárva Érsekújvártól. Egy év múlva a császáriak bevették Késmárkot, a következő esztendőben Érsekújvárt, Egert, Lőcsét; végleg elveszett a Duna-Tisza köze a Hegyaljával. Csak Kassa tartotta még magát a felsőtiszamelléki vármegyékkel, ámde Erdély felől ezek is fenyegetve voltak.

Ilyen harctéri helyzet mellett jött létre a *szatmári béke* (1711), záróköve a nemzeti fölkeléseknek, melyek azonban az ország lelki és területi megoszlásával jártak és roppant sok nyomort és pusztulást okoztak szerte az országban.

A szatmári békével helyreállt az ország *belső egysége* s ennek nyomában hamarosan helyreállt az ország *területi integritása* is.

Az 1716—18-iki háborúban Savoyai Jenő és Pálffi János hadvezéri zsenialitása visszaszerezte az egész Temesközt és a Szerémségnek még török kézen maradt részét, úgyhogy az anyaország területéből mindössze a szepesi községek területe maradt idegen hatalom birtokában. Igaz ugyan, hogy már e háború folyamán török és tatár lovasok végigdúlták az északkeleti és erdélyi vármegyéket, az újabb török háborúban pedig (1737—39) elvesztek III. Károly balkáni hódításai, sőt Orsóvá, Mehádia egy időre a török kezébe került, de a *belgrádi béke* értelmében az anyaország egész területe ment maradt a török hódoltságtól, mindössze a kis Arla-Kaleh-sziget maradt továbbra is a szultán birtoka.

A *szepesi kerület* visszacsatolására a lengyel konföderációk polgárháborúja adott alkalmat. Maga Szaniszló király kérte a városok megszállását, mely 1769-ben meg is történt. Három év múlva végbement Lengyelország első felosztása és Mária Terézia most már véglegesen hazánkhoz csatolta vissza a Zsigmond korától elszakított területet.[1]

Ugyancsak az anyaország gyarapodását jelentette Fiume kikötővárosnak idecsatolása,[2] mely József császár ajánlata alapján 1779-ben történt. Kormányzója intézte Buccari és Portoré ügyeit is és ekkor szervezték Szörény vármegyét, melyhez a Fiúmába vezető út környéke tartozott.

Ettől fogva az anyaország határára nézve nem történt változás* 1913-ig, amikor Ada-Kaleh szigete Krassó-Szörény vármegyébe kebelezi etett.

Ezzel szemben az ország *belső beosztásában* jelentékeny eltolódások történtek.

Sok huzavona volt az ú. n. *partium* kérdésében. 1693-ban kimondották ugyan visszacsatolásukat, de eredmény nélkül. I. József Máramaros, Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd vármegyéket és Kővár vidékét pro nunc Erdély tartozékainak mondta ki (1709), de már III. Károly e területek visszacsatolását ígéri a rendeknek (1715)

[1] Jelentéktelen, bár érzékeny határmódosítás történt itt 1902-ben, mikor a szepesi Halas-tó környéke Galíciának Ítéltetett oda.

[2] «Separatum sacrae regni coronae adnexum corpus.» Mivel tehát az anyaország testétől távol volt, Napóleon nem érintette az anyaországot, bár Fiúmét az illyr királysággal elszakította (1809—1814.)

[3] A belgrádi (1739) és később a szisztovói (1791) török békeszerződések nem állapították meg pontosan a délkeleti határokat, miért is 1887-ben külön bizottság jelölte meg a határvonalat; tíz év múlva hasonlóan rendezték a Bukovina felé eső határok ügyét.

és Mára marost, Zaránd nyugati felét, Aradot vissza is kapcsolta. (1732.) Ugyancsak az 1715-iki országgyűlésen Ígérte meg a király, hogy a délvidéki katonai kormányzatot megszünteti és helyreállítja a vármegyék joghatóságát. Az ígéret végrehajtására azonban csak nagysokára került sor.

A *katonai határőrvidék,* mely Varasd (1538), Károlyváros (1579) körül keletkezett és egy század múlva a báni határőrvidékkel gyarapodott (a Kulpa és Una között, 1689), Lipót intézkedéséből a Duna, Maros és a Tisza mellékére is kiterjedt (1702), III. Károly pedig a petrinjai határőrvidéket és a temesi bánságot szervezte. (1718.) Az 1741. országgyűlés kérésére Mária Terézia megszűntette a marosmenti szerb katonai végeket és újjászervezte a Drávántúl három magyar vármegyéjét, Szerémet, Pozsegát, Verőcét, ámde ezeket a bán alá rendelte (1750) s így az anyaországhoz való tartozásuk elhomályosodott, viszont egyideig még fönntartották különállásukat. Ennél üdvösebb volt a Temesköz három vármegyéjének, Torontál-, Temes- és Krassónak újjászervezése[1] (1778) és az illyr külön kormányzat megszűntetése. (1779.) A határőrvidék azonban még ekkor sem szűnt meg.

Sőt ellenkezőleg, a *határőrvidék végleges szervezése* épen Mária Terézia idejére esik.

A drávántúli megyék déli részén ő szerveztette a szávamelléki határőrséget (1750), a Bácska délkeleti sarkában a titeli sajkás (csajkás) kerületeket (1763) és a következő esztendőben megkezdték a bánsági határőrezredek felállítását. Ugyanebben az időben (1764—66) folyt az erdélyi határőrség szervezése is, még pedig nemzetiségi alapon. A székely határőrség felállítását a madéfalvi vérengzés

[1] Ekkor alakult ki Arad és Csanád megye déli határa, mely a török hódoltság előtt túlterjedt a Maroson.

előzte meg. Naszód vidékéről elköltöztették a szászokat s így jöttek létre az oláh, székely, szerb, bánsági német és a drávántúli horvát határőrezredek külön katonai kormányzat alatt, melyhez a polgári igazgatás hozzá nem nyúlhatott.

Az *ország egyesítése ellen* különben is erős hangok emelkedtek Mária Terézia környezetében. így történt, hogy az Erdéllyel való egyesítés teljesen elmaradt, sőt kísérlet történt a Drávántúl teljes különválasztására is azáltal, hogy Horvát-Szlavon-, Dalmátország számára külön királyi tanácsot állítottak fel a bán elnöklete alatt Varasd székhellyel. (1767.) A különválasztás ellen azonban maguk a horvát rendek tiltakoztak s így e tanács 1779-ben megszűnt.

Ebben bizonyosan része volt *II. Józsefnek,* a centralizálás nagy hívének, aki trónralépése után hamarosan (1782) egyesíti Magyarország és Erdély kormányzását és azt tervezi, hogy a magyar főkancellár legyen egyúttal Horvátország bánja, tehát az egész birodalom igazgatása egy kézben egyesüljön, ő teszi *fővárossá Pozsony helyett Budát.*

Három év múlva megtörtént a *közigazgatási kerületek* felállítása.[1] A *nyitrai* kerületbe tartozott Nyitra, Pozsony, Trencsén és Bars; a *besztercebányaihoz* Turóc, Zólyom, Árva, Liptó, Hont és Gömör; a *kassaiba* Szepes, Sáros, Abauj, Torna, Zemplén; a *munkácsiba* Ung, Bereg, Máramaros, Ugocsa, Szatmár; a *nagyváradiba* Szabolcs, Bihar, Békés, Arad, Csanád, Csongrád, a Nagykunság és a hajdú városok; a *temesváriba* Krassó, Temes, Torontál, Bács-Bodrog tartozott. A *pesti* kerületi biztosnak Pest, Nógrád,

[1] Kerületek (districtus) — számra nézve nyolc, illetve a partiummal kilenc — azelőtt is voltak, de közigazgatási jelentőség nélkül és egészen más beosztással. Bél Mátyás Geographiájában pl. (1777) a pozsonyi districtushoz Pozsony, Nyitra, Trencsén, Moson, Győr és Komárom tartozott.

Heves, Borsod és Fejér vármegye, a Kiskunság és a Jászság, a *győrinek* Sopron, Moson, Győr, Vas, Veszprém, Komárom és Esztergom; a *pécsi* biztosnak pedig Tolna, Baranya, Somogy, Szerém és Verőce vármegye volt alárendelve, míg a *zágrábi* kerületbe a többi dráván túli megye és Zala volt beosztva. A centralizáló császár nem kímélte a szászok autonómiáját, hanem a magyarokkal és székelyekkel őket is egybevéve, egész Erdélyt három kerületre és először tíz, majd n vármegyére osztotta. (1784.)

Nem annyira közigazgatási szempontból, mint inkább az országgyűlések alkalmával szerepelt az országnak *országrészekre* való felosztása, mely időnként szintén változott, bár az országrészek elnevezése a legújabb időkig — mikor a Tisza-Maros szöge címen külön országrészt szoktak megkülönböztetni — állandó maradt: Dunáninnen, Dunántúl, Tiszáninnen, Tiszántúl.

Az 1712—15. országgyűlés Esztergomot a Dunán inneni országrészhez számította, Bél Mátyás a Dunántúlhoz; az előbbi Szatmár és Ugocsa megyét, továbbá Debrecen kivételével a hajduvárosokat a tiszáninneni országrészbe helyezi, Bél a tiszántúliak között sorolja föl. Ellenben Erdély politikai beosztása a magyar, székely és szász vidékekre meg a határőrvidékre, II. Józsefet kivéve, változatlan volt.

Eszerint Erdély területén volt hét magyar megye: Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Küküllő (a mai Kis-K.), Hunyad, Fehér, továbbá a hátszegvölgyi és a fogarasi districtus (és ezekhez számították Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd megyét meg Kővár vidékét is, a par-.tiumot, mely azonban az 1741-iki országgyűlés határozata értelmében Magyarország részeként szerepelt). A székelyek földje (terra Siculorum) hét székre oszlott. Ezek voltak a csíki, kézdi, orbai, sepsi, udvarhelyi, marosi és aranyosi szék. A szász királyföldön (fundus regius saxo-

num) volt a szebeni, meggyesi, segesvári, szászsebesi. nagysinki, kőhalmi, újegyházi, szerdahelyi, szászvárosi szék, a Barcaság (districtus Coronensis, Brassó vidékei és a besztercei kerület (districtus Bistriciensis, Nösner. land).

A két magyar hazának ez a beosztása a szabadságharc idejéig változatlanul maradt.

A nemzeti mozgalmaknak egyik főkövetelése volt *Erdély egyesítése az anyaországgal.* Az uniót 1848-ban mindkét országgyűlés ki is mondotta, bár a szászok és később az oláhok tiltakoztak ellene. Ugyancsak ekkor hajtották végre a részeknek (partium) ismételten kimondott visszacsatolását és a negyvennyolcas törvények tették az országgyűlés és a minisztériumok székhelyévé s ezzel az országnak minden tekintetben *fővárosává* Pestet, helyesebben Budát és Pestet Pozsony helyett, ahol az országgyűléseket eddigelé tartani szokták.

A *szabadságharc* alatt beálló területi változásokról nincs helyünk írni, csak a helyzet jellemzéséül említjük meg, hogy 1848 december végén Erdélyből mindössze a csúcsai szoros környéke és az egy Háromszék volt a magyarok kezén és 1849 januárjában az osztrák északi seregek Bodrogkeresztúmál, a nyugatiak a Tiszánál állottak, délen Szabadkát és Aradot alig bírták tartani a honvédcsapatok. Erre következett Bem erdélyi hadjárata, mely egy negyedév alatt megtisztította a királyhágóntúli országot az osztrák, orosz és oláh hadaktól, Görgey tavaszi offenzivája, mely a Vágig vitte a magyar fegyvereket, míg Damjanich a délvidéken állította helyre a rendet,

A fényes sikerek azonban nemsokára eltűntek. A debreceni kierőszakolt trónfosztás után bekövetkezett az orosz invázió és augusztus 13-án már megtörtént a világosi fegyverletétel, míg Komárom szeptember 27-ig tartotta magát. Most már a *megtorlás* következett, az egységessé vált ország feldarabolása.

Először (1849) *katonai diktatúra* osztotta a megcsonkított országot hat parancsnokságra: Buda, Pozsony, Kassa, Munkács, Nagyvárad és Veszprém székhelyekkel. 1850-ben azután megtörtént a *polgári beosztás.*

Eszerint Magyarországtól elszakították Erdélyt a részekkel és Horvát-Szlavonországot Fiúméval és a Muraközzel, továbbá a temesi bánságot, másként szerb vajdaságot, melybe Krassó, Temes, Torontál és Bács (Zombor és Újvidék kerületekre osztva) meg a Szerémség (Karlóca és Illők között) tartozott. Ezeken kívül továbbra is megmaradt a határőrvidék és a titeli csajkáskerület, mint külön koronatartomány, azonban az erdélyi határőrség — tekintettel a székelyekre — megszűnt.

A csonka Magyarországot öt kerületre osztották. A po • zsonyi kerület a Dunáig és Liptó-Nógrád vonaláig bezáróan a Felvidéket foglalta magában, de a megyei beosztást némiképen megváltoztatva, mert Nyitrát pl. két részre osztották és Komárom csak a Dunától északra eső területét tartotta meg kibővítve Esztergom északi részeivel. A soproni kerületbe a Dunántúl tartozott. Esztergom (mely megkapta Komárom déli felét) és Fejér azonban már a budapesti kerülethez tartozott Pest-Pilis-Solt, Szolnok, Heves, Borsod és Csongrád vármegyékkel, a Kis- és Nagykunsággal meg a Jászsággal. Nagyvárad a tiszántúli, Kassa a tiszáninneni vármegyéknek volt a székvárosa. Bihart, amelybe beillesztették a hajdúvárosokat, két részre osztották; Ugocsa a kassai kerületbe volt beosztva.

Erdélyben II. József rendszere szerint megszűntették a magyar megyéket, székely és szász székeket, hanem kerületeket (distrikt) szerveztek. Ilyen kerület előbb hat volt Kolozsvár, Retteg, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Nagyszeben és Brassó székhelyekkel, később a szilágysomlyói, deési, besztercei, kolozsvári, károlyfehérvári (gyulafehérvári), szászvárosi, marosvásárhelyi, udvar-

helyi, brassói és nagyszebeni kerületekké szervezték át. Az egész tartomány fővárosa Nagyszeben volt.

A sokszázados magyar vármegye, a székelyek és szászok ősi autonómiája s az ország egysége csak ideiglenes megpróbáltatásnak volt ezzel kitéve.

1860-ban már helyreállt a vármegyei élet, visszakerült a *temesi bánság és a Bácska,* ami már előkészület volt a teljes integritás helyreállításához.

A *kiegyezési törvények* azután visszaállították a vármegyék és a kiváltságos területek autonómiáját; az erdélyi országgyűléssel együttesen kimondották Erdély és Magyarország unióját, a Partium bekebelezését; a horvát kiegyezéssel kapcsolatban (1868) visszakerült a Muraköz és Fiume, bár erre a horvátok továbbra is fönntartották igényüket. Viszont érzékeny veszteség volt a drávántúli magyar megyéknek, mint Szlavóniának Horvátországhoz való végleges csatolása. Elintézetlenül mindössze a délvidéki *határőrség* ügye maradt, de Ferenc József már 1869-ben ennek a polgáriasítását is elrendelte.

A rendelkezések végrehajtása 1871-ben indult meg a varasdszentgyörgyi és a körösi ezredekkel, melyekből Kőrös-Belovár vármegye szervezi etett. A következő esztendőben sor került a bácskai és bánáti határőrezredek feloszlatására úgyhogy ezeket Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Krassó vármegyékbe osztották, illetőleg Szörény vármegyét szervezték. Végül 1881-ben a horvát-szlavonországi még megmaradt határőrvidéket is vármegyékbe osztották, illetve polgári igazgatás alá helyezték. így összesen 34.225 km^2 nagyságú terület[1] került vissza az országhoz s ezzel a területi integritás teljesen helyreállott.

A *közigazgatás szempontjából* azonban még mindig volt rendezni való.

[1] Ebből 1461 km^2 a kiegyezés előtt, 10.678 km^2 a kiegyezés után az anyaországhoz, 22.086 km^2 a társországokhoz csatoltatott.

Egyrészt 15.302 km^2 mint szabadkerület és szász királyföld még mindig nem tartozott a vármegyei igazgatás körébe, másrészt meg mind a szabadkerületeknél, mind a vármegyéknél nagy aránytalanságok és földrajzi szempontból egyenesen abnormis jelenségek mutatkoztak.

A jász-kún kerület pl. kilenc különböző nagyságú, egymással alig összefüggő részből állott, a királyföld 11 törvényhatóság területén szétszórva s amellett pl. «a Kiskunságnak van akkora önállósága és függetlensége a közös jász-kun törvényhatósággal szemben, mint a magyar államnak az osztrák-magyar monarchiával szembem — mint egyik szónok keményen hangoztatta. Dévaványa Heves megyéhez tartozott, de Békés megye és a Nagykunság között 120 km-re esett a megyei székhelytől; szolgabírót évente egyszer, ha látott, úgyhogy respublikának nevezték. Határokul többhelyütt kis patakok szerepeltek, melyeknek mindkét oldalán külön-külön községet alkotott az ott lévő néhány ház, mert más-más törvényhatósághoz tartoztak. Voltak miniatűr vármegyék, mint Torna 562 km^2-rel, míg Aranyosszék területe 337 km^2-t tett. Illyefalva, Oláhfalu, Bereck, Vajdahunyad városi törvényhatóság volt!

Ezért volt szükség az 1876-iki országos rendezésre, mely a szabadkerületeket feloszlatta és az országot lehetőleg arányosan 63 vármegyére és 24 törvényhatósági joggal felruházott városra osztotta, melyekhez Budapest székesfőváros és Fiume járult.

Az 1876-os rendezéssel alakult ki Beszterce-Naszód vármegye a Beszterce-vidékből, Naszód kerületből, Doboka és Belső-Szolnok megye részeiből; Szolnok-Doboka megye Belső-Szolnok- és Doboka megye nagyobb részéből, Kővár vidékének határos részéből, Szamosujvár és Szék községekből; Szilágy megye Közép-Szolnok-,Krasznamegyéből és a volt Doboka megye egregi járásából. Kiigazították Kolozs, Alsófehér és Hunyad vármegye határait is, mely

utóbbihoz a megszüntetett Zaránd vármegye keleti része csatoltatott, míg a nyugati Arad megyét gyarapította. Viszont megszűnt Felső-Fehér vármegye a székely és szász székekkel és Fogaras vidékével együtt. Ezek helyett alakult Csík, Udvarhely, Háromszék, Kisküküllő (jórészt a régi Küküllő vármegye területéből), Nagyküküllő, Szeben, Fogaras és Brassó vármegye; a régi Torda megyét két részre osztották: a nyugati rész Aranyosszékkel (stb.) Torda-Aranyos, a keleti Marosszékkel (stb.) Maros-Torda vármegyévé alakult. Ekkor szervezték Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Hajdú vármegyét; megállapították Heves, Szabolcs, Szatmár. Bihar, Békés, Torontál.Temes, Krassó-Szörény és Szepes megyék és Debrecen határait, Sellye és Okorág somogymegyei község ekkor került Baranyához, Piszke és Lábatlan Komáromtól Esztergomhoz.

Az 1886. évi XXI. t.-c. már csak azt iktatta törvénybe, ami ekkorára kialakult. Azóta egészen apró változásokat, határkiigazításokat nem tekintve érintetlen maradt az anyaország területe, belső beosztása, míg el nem következett a világháború, amikor északon, délen és keleten hősi elszántsággal, dicsőséges fegyverekkel kellett visszaűzni a haza szent földjére törő ellenséges dúló hadakat.

Ami azóta történt, arról nem írunk, arra csak annyit mond minden magyar: tria non.

3. A déli határ.

A *honfoglaló magyarok szállásai túlterjedtek a Dráván* s az egykori frank tartomány egy része talán a Fruska Gora és a Papuk gerincéig őseink birtokában volt. Anonymus elbeszélése szerint Árpád magyarjai eljutottak az Adriáig is. Ámde ezt hosszabb megszállásnak aligha vehetjük, inkább csak egyszerű kalandozásnak, bár ennek hatása alatt a szávavidéki szlávok legalább egyelőre

meghódoltak nekik, úgyhogy területükön át szabadon kalandozhattak Itália felé.

Az augsburgi vereség erre felé is éreztette hatását. A német császár impériuma helyreállt a Száva-Kulpa vidékén, a hegyes vidékek horvátjainak önállóságát pedig az is mutatja, hogy fejedelmeik 910 óta királyoknak nevezik magukat. A magyar terület azonban ekkoriban is átnyúlt a Dráván, aminek bizonysága, hogy *Baranya, Somogy és Zala* vármegyék jelentékeny része sokáig a folyótól délre feküdt, sőt nem megvetendő az az 1057. évi adat sem, mely szerint Szávaszentdemeter, a mai Mitrovica, a *pécsi püspökséghez* tartozott; hazánk határa tehát e ponton a Száva volt. Odább kelet felé a déli határt a Duna képezte.

Ezen a helyzeten *Salamon idejében* történt változás, amikor a görög-besenyő betörések megtorlásául a hercegekkel együtt elfoglalta *Nándorfehérvárt.* (1071.) Ez bizonnyal az egész Szerémség megszállását is jelenti, hiszen a háború oka, az idegen betörések épen a magyar Szerémség népe ellen irányultak. Magának Nándorfehérvárnak és a Moesia néven említett száván- és dunántúli területnek idekapcsolása azonban ekkor még aligha történt meg, hanem *szent László* uralkodásának idejére (1080 k.) esik. A keletrómai birodalom bomladozását fölhasználva szent László ugyanis átkelt a Száván, elfoglalta Belgrád (Nándorfehérvár) környékét, a későbbi macsói bánság területét és fölvette a *Moesia királya* címét, ahogyan a Dunától délre eső vidéket a rómaiak nevezték. Még értékesebb, mert tartósabb volt Szent László másik hódítása. Ez *Szlavóniái,* vagyis Kőrös, Varasd és Zágráb vármegyék területét csatolta Magyarországhoz azokon a részeken kívül, melyek mint Somogy és Zala tartozékai, már régen hazánkhoz tartoztak.

A jelentékeny országrész megszerzésére azok a viszályok adtak alkalmat, melyekbe IV. Henrik német csá-

szár egyrészt németországi ellenfeleivel keveredett, másrészt VII. Gergely pápával az invesztitúra ügye vitte, úgy hogy ez a terület valósággal vér nélkül került a magyar király hatalmába. Szent László azután magyar vármegyéket alapított és Zágrábban katholikus püspökséget állított, hogy így a közigazgatás és a lelki gondozás szálaival egyaránt hazánkhoz fűzze a szlavón vidéket. (Tótországot.)

Sőt tovább is építette a magyar impérium területét akkor, amikor a horvát királyi család kihalása alkalmával családjának szerezte meg *Horvátországot,* vagyis a mai Modrus-Fiume, Lika-Krbava megyéknek és Bosznia északnyugati, Dalmácia nagyobb északi részének területét. Az ország kormányzását az elhunyt horvát királyhoz legközelebbi rokonságban álló unokaöccsei közül a fiatalabbikra, Álmosra bízta, ámde ez lényegben már a Magyarországhoz való kapcsolást jelentette. (1091.)

Ez évben Szent László még Moesia királyának írta magát, de nagyon könnyen lehet, hogy e terjeszkedés ellenértékeképen, amikor a horvát területek fölött a bizánciak is igényeltek hűbérúri jogokat, a magyar királynak le kellett mondania Moesiáról. És ha ekkor nem, bizonynyal megtörtént ez a lemondás Kálmán király idejében, amikor Horvátországot és később Dalmáciát is elfoglalta.

Szent László halála után Horvátországban zavargások törtek ki. *Kálmán* rendet csinált, hanem most már Horvátországot nem öccsére, Álmosra bízta, hanem saját uralma alá vetette, úgy hogy a magyar király mostantól egyúttal rex Croatiae is lett. Sőt e címen tovább terjesztette hatalmát a tengerparton, ahol elfoglalta *Belgrádot,* magyarosan Tengerfehérvárt, amely már Dalmáciához tartozik, de időnként a horvát királyok bírták. (1096.)

Dalmácia (Sebenico, Zára, Trau, Spalato) meghódítása már későbbre esik, amikor a velenceiek kizsákmányoló uralmát megunt városok önként hódoltak meg a magyar

királynak, a hinterland urának (1102—1105.) és csakhamar meghódoltak a szigetek (Arbe, Veglia stb.) is.

Ámde alig halt meg Kálmán, a hatalmas' uralkodók után gyermek kerül a trónra s az élesszemű velencei diplomácia azonnal fölhasználja az alkalmat a gyors fejlődésnek indult magyar impérium letörésére, mely már reá is veszedelmessé kezdett válni. Dalmácia valóban elveszett (1116) és a magyar csapatok a tengermelléki horvát városokat sem bírták megtartani a magyar uralomnak. (1126.)

Majdnem veszteség érte az országot a Duna-Száva mellett is. A lovagias magyar király felháborodva a nagynénjét ért bántalom miatt, megtámadta a görög birodalmat és fegyverrel elfoglalta Bolgár- (Nándor)fehérvárt és Barancsot. (Branizova.) Ámde II. István hirtelen megbetegedett és most János görög császár nemcsak ezeket a foglalásokat vette vissza, hanem a Szerémséget is hatalmába ejtette. Mihelyt a magyar király meggyógyult, a hadjárat a mieinknek hozott sikert, de a béke csak a statusquót állította vissza. (1127—28.)

A vak *II. Béla* uralma már ismét a terjeszkedés ideje volt.

Ezekben az időkben a görögök véres háborúkat harcoltak a szerbekkel. A szerbeknek egy része hamar megunta a hosszú hadakozást és a magyar királyság védelme alá helyezkedett. De talán Béla király sógorának, a szerb Belosnak is része volt abban, hogy királyunk fölvehette a *Ráma királya* címet és fiát *Bosznia hercegének* nevezhette. (1135, illetőleg 1137.) A két kis ország tulajdonképen a Boszna és a Narentába ömlő Ráma folyó völgyét jelentette, de a magyarok ez időtájt a mai Boszniának egész behódolt területét Rámának nevezték és ehhez valószinűleg hozzátartozott a később sói bánságnak nevezett vidék is (a Boszna és a Drina között). Még értékesebbnek mondható Dalmáciának és nevezetesen Spalató-

nak önkéntes meghódolása, úgyhogy ekkor a Balkán-félsziget északnyugati része a magyar királyt ismerte el urául.

A magyar *trónvillongások* azonban csakhamar ismét kockára tették a nehezen elért eredményeket.

Borisz magyar trónkövetelő Mánuel görög császárhoz menekült, akinek legfőbb törekvése a régi római impérium helyreállítása volt. Hódító törekvései ellen a szerbek a magyar király szövetségét keresték, de vereséget szenvedtek, sőt Mánuel, mint Borisz pártfogója, elfoglalta Zimonyt és megszállotta a Szerémséget is. (1152.) II. Géza ekkor épen Oroszországban hadakozott, de mikor sietve visszatért országa védelmére, Mánuel kénytelen volt Zimonyt és a Szerémséget kiüríteni és hosszas háborúskodás után is megmaradt a statusquo.

A kialakuló magyar impérium igazi megrázkódtatása III. István idejére esik. A gyermekkorban lévő királlyal szemben Mánuelnek sikerült II. Lászlót, majd pedig IV. Istvánt juttatni uralomra, míg a törvényes király Pozsonyba szorult. (1162—63.) Mindkettő görög hűbéresnek tekinthető s így Mánuel látszólag diadalmaskodott. Ámde egy év múlva III. István visszaszerezte országát, csak a melléktartományok jutottak Mánuel birtokába, aki ravaszsággal, erőszakkal kezébe kerítette a Szerémséget, egész Boszniát, Rámát és Dalmáciát, ahol a görög följegyzések szerint 57 város hódolt meg neki. (1165.) A következő évben III. István visszafoglalta Dalmácia nagy részét, egy év múlva a többit és a Szerémséget, ámde Trau és Spalato nemsokára (1170) újból a görögöknek, Zára a velenceieknek volt kénytelen meghódolni, Bosznia és Ráma pedig továbbra is a görögök birtokában maradt.

III. Béla trónrajutásának (1173) egyik föltétele a Szerémség és Dalmácia átengedése volt, ezek tehát görög kézre kerültek. Mánuel halála (1180) után azonban Béla

azonnal visszavette a Szerémséget és Dalmáciát a görögöktől, Zárát Velencétől, mely csak a szigeteket tudta megtartani, Bosznia pedig bán uralma alatt szintén elismerte a magyar fönnhatóságot. Sőt III. Béla nemsokára (1182) elfoglalta Belgrádot és Barancsot is. De amikor a görög császár feleségül vette III. Béla leányát, Margitot, a Dunától délre eső városok mintegy menyegzői ajándékképen ismét a görögök birtokába kerültek.

Mánuel halála után a görög birodalom már nem volt veszedelmes ellenfél, sőt csakhamar teljesen felbomlott. A helyzet változását élénken illusztrálja, hogy Vulk szerb nagyzsupán *Imre* magyar király támogatásával királyságra jutott, de hálából elismerte a magyar király fönnhatóságát, aki fölvette (1202) a *Szerbia királya* címet. Ez már az új erőre kapott magyar impérium erőteljes fejlődését mutatja, mert akkoriban Szerbia központja a Rigómező (Kossovopolje) vidéke volt mélyen benn a Balkánon és hozzátartozott pl. Szkutari, ahol Vulk azelőtt is zsupán volt. A Száva és az Alduna déli oldala Belgráddal a magyar király közvetlen uralma alatt állott, ellenben Barancs, amelynek birtokáért Imre a görög birodalom felbomlása után hadat is vezetett (1202), a bolgárok kezébe került. Legalább 1204-ben Keve (Kubin) várával szemben a Duna túlsó partja már bolgár birtok és Bulgária nyugati határa valószínűleg a Morava völgye volt.

A hatalmasan terjeszkedő bolgár birodalom vitéz cárja, János (Kálóján), nemsokára orgyilkos kéznek esett áldozatul. A konstantinápolyi latin császárság erre megtörte a bolgárok hatalmát és Imre király, mint a latinok természetes szövetségese élt is az alkalommal és megszállotta a Duna déli oldalát kelet felé körülbelül Orsóvá, dél felé Kragujevác vonaláig.

De míg itt a balkáni magyar hegemónia erősödött, Bulgária helyett nyugaton Velence és Szerbia hatalma

indult újabb fejlődésnek, ha mindjárt veszedelmessé egyelőre nem is váltak. Mindamellett érzékeny veszteség volt *Zára elvesztése.* (1202.) Dandolo velencei dogénak sikerült rávennie a IV. kereszteshadjárat vitézeit, hogy a Szentföldre való szállításuk költségeinek fejében foglalják el számára a magyaroktól Zárát. Hiába tiltakozott ez ellen Imre és a pápa, Zára a velenceiek birtokában maradt.

Ellenben Imre öccse, Endre, mint Horvátország hercege Kulin bosnyák bántól elfoglalta Halomföldet (Chulmia), más néven Humot, a későbbi Hercegovinát (1197) és mint magyar király is erélyesen megvédte a magyar uralmat mind Boszniában, mind a tengerparton. Ugyancsak ő alatta külön bánság vagy inkább hercegség alakult a Szávánál, ahol II. Endre testvérének, Margitnak, Angelos Izsák görög császár özvegyének fia alapított országot, amikor Keve, Bács és a Szerémség birtokához hozzákapcsolta a Szávántúl elfoglalt területeket, amelyek a Drinától keletre terjedtek és néha túlsó Szerémségnek, rendesen pedig *Mácsómk* nevezték fővárosáról, Mácsóról, mely alighanem a mai Valjevónak felel meg. (Nevét ma is fenntartja a Mitrovicától délre eső Száva-kanyarulat vidéke: Macsva.)

IV. Bélának különösen *Bosznia* okozott sok gondot. A *bogumil* vagy más néven patarénus eretnekség lassan-lassan egészen elhatalmasodott ebben a hegyes tartományban, mely most már el akart szakadni a katholikus magyar uralomtól. Béla öccse, Kálmán, azonban mint Szlavónia hercege leverte a bogumilokat, uralma alá vetette Halomföldet és helyreállította a magyar királyság tekintélyét. (1234—37.) A bogumilok ugyan még egyszer próbálkoztak az elszakadással (1239), Spalatóval is szövetkeztek, de mihelyt vége volt a tatárjárásnak, meghódolt Spalato is, Bosznia is. (1244.) Csak Zárát nem bírták megtartani a magyarok, pedig a város szívesen

látta a magyar uralmat. (1242.) Ezzel szemben Veglia grófjai, a Frangepánok, a magyar királynak hódoltak.

Amikor *IV. Béla* vejét, Rasztiszlávot, a halicsiak elűzték, az elűzött fejedelem kárpótlásul a mácsói hercegséget kapta. (1254.) Mácsó birtokára Uros szerb fejedelem is vágyódott, akinek országa Raguzától Nisig határos volt a magyar birodalom tartományaival és aki csak az imént vonta ki magát a magyar király fönnhatósága alól. Mácsót fegyverrel akarta hatalmába keríteni, ámde vereséget szenvedett (1268), úgy hogy ismét hűbéres viszonyba kellett lépnie hazánkkal szemben. Ezzel a magyar birodalom déli határa Durazzo-Skoplye vonaláig tolódott. *A balkáni magyar impérium ekkor hatolt legmesszebbre dél felé.*

Vegyük még ehhez, hogy IV. Béla levervén az újra lázadozó Boszniát, ezt az országot két részre osztotta. A déli részben ezentúl is bosnyák születésű bánokat alkalmazott, az északi részt azonban magyar főurakra bízta (illetőleg Mácsóhoz csatolta) és e területekből két bánságot szervezett, az ozorait és a sóit. Az előbbi nevét az Ozora (Úszóra, Usora) folyóról vette, az utóbbinak székhelye Só volt (más néven Szolnik, török nyelven pedig Tuzla).

A balkáni magyar impérium épületét *délkeleti irányban* IV. Béla fia, *István* ifjabb király építgette tovább, amikor Bulgária nyugati részének cárját, Szventszlávot meghódolásra kényszerítette.

IV. Béla már 1255 óta ismételten használta a *rex Bulgariae* címet. Erre az adott alkalmat, hogy IV. Béla unokaöccse, a fiatal Mihály cár, a magyar király, illetőleg a mácsói herceg védelme és fönnhatósága alá helyezkedett, akik meg is segítették ellenségeivel szemben. Mihály halála után Rasztiszláv mácsói herceg csakhamar maga vette föl a bolgár cár címét (1258) és valóban a Moravától Szófia vidékéig, a Dunától a Balkánig terjedő

országrész neki hódolt. Rasztiszláv utóda, Szventszláv, eleinte szintén elismerte a magyar fönnhatóságot. Később (1265) a magyarok ellen fordult, csakhogy István leverte, elfoglalta Bodonyt (Viddin), sőt Plevnát is, de azután megelégedett azzal, hogy nyugati Bulgária elismerte hűbérurának. (1266.) IV. Béla halála után e címen vette föl a Bolgárország királya címet, mely *azóta állandóan* helyet foglal a magyar királyok címei között.

Maga az ország azonban nemsokára elveszett. (1277.) A Kun László korában beállott fejetlenség, belső zavarok nemcsak itt ásták alá a magyar uralmat, hanem Mácsóban is és szétszakadás, sőt elszakadás előtt állottak a délnyugati tartományok is, ámde itt III. Endre erélyes anyjának, Tommasinának mint egész Szlavónia hercegnőjének és a tengerig terjedő dunáninneni részek kormányzójának sikerült rendet teremteni, úgyhogy hűségre szorította a lázadozó bosnyákokat meg a horvát-dalmát területeket. Az ország integritásának helyreállítása a legjobb úton haladt, amikor meghalt Tommasina, majd III. Endre. Vele kihalt az Árpád-ház. És az ő halálával újraéledtek a belső harcok, *trónvillongások,* melyek alapjában rázkódtatták meg hazánkat és így a balkáni magyar uralmat.

Mácsó és a Szerémség ura 1282-től az előzött szerb fejedelem, Dragutin volt, mint a magyar király hűbérese, aki egyúttal Boszniát is kormányozta (1314-ig). Ennek öccse, Milutin, aki bátyját a szerb trónról előzte volt (1281), nemcsak Szerbiát függetlenítette a magyar királytól, hanem (13x9) Mácsót is kezére kerítette. Ekkorra azonban *I. Károly* uralma már megszilárdult az országban. Seregei csakhamar az egész tartományt visszafoglalták Mácsó és Belgrád várakkal együtt. Rendet csinált azután Boszniában, ahol a Szubichok (másként Brebiriek, később Zrínyiek) már majdnem független uralomra jutottak.

A magyar király tekintélyének növekedése meghódolásra bírta *Zárát* (1311), mely már szabadulni igyekezett az erőszakos és kizsákmányoló Velencétől. Ámde Károly hadai most még nem bírták megtartani ezt a fontos kikötővárost, sőt nem sokkal később (1322) elszakadt Trau és Sebenico, öt év múlva (1327) Spalato is, tehát majdnem az egész tengermellék. Velence ekkor élte virágkorát. Károlynak nagy erőfeszítésébe került a Raguza-Spalato közti tengermellék visszafoglalása s e területet nem is önállóan kormányoztatta, hanem egyelőre a bosnyák bánsághoz csatolta.

Az ország integritásának, a hűbértartományokban a királyi hatalomnak és tekintélynek *teljes helyreállítása* már *Nagy Lajos* nevéhez fűződik.

A *nápolyi hadjáratok* tulajdonképen csak dicsőséges excursiók voltak, minthogy a távoleső, amellett ellenséges érzületű ország megtartása nemcsak sok magyar vérbe került volna, hanem egyébként is eleve kilátástalannak látszott. A nápolyi magyar uralom négy esztendeje (1347—1350.) eszerint hazánk birtokállományát annál kevésbbé érintette, mert Nápolyi Nagy Lajos amúgy sem magának, hanem meggyilkolt Endre öccse fiának, Martell Károlynak akarta megszerezni s ennek halála után kivonta Nápolyból a magyar csapatokat.[1]

Nagy Lajos külpolitikájának sarkpontja — Lengyelország megszerzésén kívül — a *Balkán* volt. A balkáni zavarok főmozgatója évtizedek óta a velencei köztársaság volt. Lajos tehát legfőbb feladatának a Velencével való leszámolást tartotta. Három hadjáratot vezetett ellene. Az elsőben (1345—46) ő sem bírta megvédeni a Velencétől visszapártolt Zárát és a signoria oly nagyra taksálta győzelmét, hogy a dogepalota falán Tintoretto

[1] A nápolyi hadjáratokkal függ össze a sokat emlegetett *jeruzsálemi királyság címe,* melyet a nápolyi királyok viseltek és most Nagy Lajos is fölvett.

ecsetjével örökítette meg. De már a második hadjáratban Velence úgy megtört, hogy a békeszerződés (1358) értelmében lemondott egész Dalmáciáról, Raguzáról és a szigetekről is; a siker értékét növeli, hogy az ország nagy része önként hódolt meg a magyar királynak. Most már (1356) helyreállt a magyar király hatalma egész Boszniában és Halomföldön (Hercegovina), ahol Dusán, a szerb cár terjeszkedett (1334—1355), sőt végül meghódolt Szerbia fejedelme is (1371), pedig ez időtájt (1377, Prizrend) már cároknak, császároknak nevezgették magukat.

Csakhogy amikor Nagy Lajost nagyon lefoglalták a lengyel ügyek, Tvrtko István bosnyák bán, aki pedig mindent Nagy Lajos pártfogásának és fegyveres támogatásának köszönhetett, *független szerb és bosnyák királlyá* koronáztatta magát. (1376) Ezzel Szerbia Boszniával együtt elszakadt a magyar koronától és a Nagy Lajos halála után bekövetkezett zavarok csak még jobban kedveztek a délszláv hatalom kialakulásának (Ellenben Horvát-Dalmátország és Szlavónia, melyeknek hercege [i37o]Durazzói Károly lett, mindenkor érintetlenül megmaradt a magyar király fönnhatósága alatt.)

Nagyobb sikert ért el Nagy Lajos *Bulgáriában,* amely ebben az időben három részre szakadt A keleti rész a terjeszkedő töröknek lett a hűbérese, a déli máris török tartomány volt s így a magyar anyaország határainak biztonsága kívánta, hogy a nyugati, viddini (Bodony) rész velünk lépjen kapcsolatba. 1365-ben Nagy Lajos valóban elfoglalta ezt a tartományt és először magyar bánok alá rendelte. Később (1370) visszaadta a régi fejedelemnek, de azzal, hogy «az országot az ő neve és címe alatt kormányozza», tehát hűbérese legyen Ez azután hatalmát Szófiára is kiterjesztette

Nagy Lajos halála után a Délvidéken fenekestül fölfordult minden. Tvrtko István bosnyák király Mária

királynőnek szövetségét ajánlotta, ha neki adja Cattarót, melynek birtokára régóta vágyott. Cattarót Tvrtko megkapta , de azért továbbra is támogatta a lázadókat, köztük Palisnai Jánost, aki Horvát-Szlavón-Dalmátország bánjának nevezte magát, de egy követ fújt a lázadók vezérével, Horváti János mácsói bánnal. (1387.) Maga Tvrtko csakhamar elragadta a dalmát városokat. Az övé volt Clissa és Vrana, továbbá Zára kivételével minden dalmát város és a szigetek (1390), Szerbiából azonban csak Rascia maradt meg neki, mert Szerbia keleti részei Bulgária fővárosával, Tirnovóval együtt ekkor már *török kézre* kerültek Azonfelül a lázadók hatalmukba ejtették a Szerémség és Mácsó nagy részét. *A magyar királyság a Balkánról majdnem egészen kiszorult.*

A szerbekre nemsokára a törökök mértek döntő csapást. Rigómezei vereségük (1389) után *Zsigmond* királyunknak hosszas hadakozások után sikerült helyreállítani itt a magyar uralmat. Lazarevics szerb fejedelem hűséget esküdött Zsigmondnak (1404), *Bosznia* pedig már előbb (1393) visszaadta Horvát-Dalmátországot és elismerte a magyar király fönnhatóságát, amiért megtarthatta autonómiáját Amikor azonban újra lázongani kezdett, Zsigmond ismételten leverte (1403,1408), azután pedig feldarabolta. Alsó-Boszniában az ozorai bánság élére magyar főurat rendelt, a sói bánságot Mácsóhoz kapcsolta és Boszniától mindkettőt elválasztotta. Csak Felső-Bosznia, a déli rész volt még hátra, mikor Hervoja bosnyák fejedelem egyenesen a törökhöz fordult segítségért. (1415.) A segítő csapatokat megkapta, de Bosznia ezzel török fönnhatóság alá került, melytől csak ideig-óráig tudott néha szabadulni, amikor visszatért a magyar király hűségére (1425), majd pedig mikor Hunyadi János védelme alá helyezkedett. (1444—1456.)

Súlyos veszteségek érték hazánkat az *Aldunánál* is. Zsigmond 1411-ben Lazarevics szerb fejedelemnek adta

Boszniából Szrebernicát és a Zvomiktól délre eső részt, neki hagyta Mácsó (Váljevó?) várát hat más várral (köztük Nándorfehérvárt, Galambócot) és hat zsupával, vármegyével. Utódától, Brankovicstól, vissza tudta szerezni a fontos Nándorfehérvárat, ellenben már Galambócot a szerb várnagy nem adta át a magyaroknak, hanem a törökök kezére játszotta, akik így a Dunáig terjesztették hatalmukat és már ekkor bekebelezték Nist és Krusevácot. *A török hódítás elérte az anyaország határát.*

Elveszett Dalmácia is.

Spalato, Raguza sokáig kitartott (természetes ura» a magyar király mellett, hanem Zára Nápolyi László pártjára állt (1396), a többi városok pedig* öt évvel később, amikor az elégületlenek Zsigmondot fogságra vetették, Velence pártfogása alá adták magukat, illetőleg Nápolyi Lászlót ismerték el uruknak. Amikor azután ez sehogy sem tudott a magyar trónra jutni, egyszerűen eladta Dalmáciát Velencének, nevezetesen Zárát, Vránát, Novigrádot és Pago szigetét. (1409.) Velence már előbb (1405) elfoglalta Arbe szigetét, újabb három év múlva (1412) megszerezte Sebenicót is, úgy hogy Dalmácia nagyobb része az ő birtokába került. Viszont Zsigmond a bosnyák Hervojától visszavette Spalatót; Curzola-, Lesina- és Brazza-szigeteket pedig előbb (1413) a hű Raguzára, majd később magyar kormányzóra bízta. A többi Dalmáciát is igyekezett fegyveres erővel visszaszerezni, seregei a velencei Terra Fermán megszállották Feltre, Belluno stb. várakat, de hosszas hadakozás után (1420) nemcsak ezeket vesztették el, hanem Velence elfoglalta Trau, Spalato és Cattaro városokat is és ezzel úgyszólván egész Dalmáciát végleg hatalmába kerítette.

És Velence még a kisebbik veszedelem volt.

Délkelet felől félelmetesen terjeszkedett a *török hatalom,* mely három évtized alatt a Balkán nagy részét

hatalmába ejtette és viharos gyorsasággal közeledett hazánk felé. Bajazid szultán már 1393-ban elfoglalta Tmovót, a bolgár fővárost, egy évvel később Bodonyt, a régi báni székhelyt s ezzel véget vetett a bulgáriai magyar uralomnak. Zsigmond nagy keresztes vállalatának nikápolyi kudarca (1396) után persze a visszahódításnak a reménye is elszállt.

A törökök angorai veresége, Timur Lénk mongol világuralmának hatalmas előretörése egyidőre elfordította hazánkról a veszedelmet, a huszita betörésektől zaklatott ország azonban még sem volt képes kellő erővel felkészülni a kikerülhetetlen összecsapásra. Mint láttuk, a szerb árulás török kézre juttatta Galambócot és egy évtized múlva Szendrőt (Smederovo, Semendria) vesztettük el, pedig ennek megszerzése Szerbia nagy részének behódolásával járt. És Albert titeli kudarca, majd pedig korai halála, illetőleg az újból kitört trónvillongások az ország erejét úgy megbénították, hogy sikeres ellenállásra alig látszott remény.

Annál inkább kell tehát értékelnünk a magyar történelem egyik legdicsőbb hősének, *Hunyadi Jánosnak* bámulatos hadi sikereit, melyekkel a déli határokat nemcsak megmentette, hanem a török kiűzésére, a Balkán-félsziget visszahódítására nagyobb erővel, több sikerrel indított támadó hadjáratokat, mint előtte bárki más és századokon át nem akadt követője. Dicsőséges győzelmeivel nemcsak a betörő török csapatokat semmisítette meg', hanem felszabadította Mácsót és Szerbiát, melynek fejedelme újra a magyar királynak hódolt. A hosszú hadjárat után kötött szegedi béke értelmében a török visszaadta Szendrőt, Galambócot, odább délen Prokuplyét és Brankovics szerb fejedelem albániai birtokait is. E fogással azonban magának nyerte meg Brankovicsot, aki most már abban a téves hitben, hogy országa függetlenségét a magyarok veszélyeztetik, az ő

segítségükkel függetleníteni akarta magát a magyar királytól. Mindamellett biztató reménnyel indult meg Bulgária felszabadítása is, amikor Ulászló király heveskedése a várnai csatában mindent kockára vetett.

A szerencsétlen várnai csata után az újraéledő pártvillongások és különösen a Cilleiek fondorlatai Hunyadi tetterejét is megbénították s a rigómezei vereség (1448) világosan mutatta, hogy immár *lehetetlenné vált a régi magyar balkáni* politika, a magyar *imperium helyreállítása.* Nándorfehérvár dicső védelme (1456) mindössze ezt a várost és közvetlen környékét tudta biztosítani a magyar uralomnak. Brankovics fia és utóda már a következő évben (1457) a török szultánnak lett a hűbérese és Magyarország ellen foglalt állást.

Csak Bosznia maradt meg a hazánkhoz való hűségben, miután már szomorú tapasztalatokat szerzett a török uralom áldásairól. De épen az mutatja Hunyadi török harcainak nagy sikerét, hogy a hazánkkal barátságos balkáni államokat a török birodalom nem meri és nem bírja behódoltatni, amíg ezek fönntartják a keresztény összetartozás gondolatát és maguk nem szakadnak el természetes védőjüktől.

Amikor a török (1463) megrohanta Boszniát, egyelőre sikerült ugyan hatalmába keríteni az ország egy részét, de Mátyás király még ugyanabban az évben majdnem mindent visszavett tőle. O szervezte Alsó-Boszniában a jajcai és (a Boszna-Drina közén) a szrebreniki bánságot. A szultán birtokában csak a déli hegyes vidék maradt, ellenben Hercegovina még mintegy 20 évig (1483-ig) fönntartotta önállóságát a törökkel szemben.

Mátyás hagyományos Hunyadi-politikájának eredménye látszik keletebbre is. Brankovics fiának halála után a szerbek között magyar párt alakult, mely a trón betöltésénél sikert is aratott. Az új szerb fejedelem visszatért a magyar korona hűségére (1458) és visszaszerezte

területét egészen a Moraváig, egyszersmind egyesült Boszniával. II. Mohammed szultán természetesen nem nyugodott bele Szerbia elvesztésébe. A következő évben újra elfoglalta Szerbiát és belőle török tartományt, vilajetet szervezett, melynek biztosítására a Szávánál Szabács várát építették. (1470.) Mátyás azonban nem hagyta annyiban a dolgot, Szabácsot csakhamar (1476) elfoglalta és hosszas hadakozás után csak olyan föltétellel kötött békét a törökökkel (1483), hogy Nándorfehérvár. Szabács és Zvomik a magyarok birtokában maradt.

Mátyást azonban a nyugati események eltérítették a Balkántól s így aktív föllépés helyett a *-passzív védekezés* szerepére szorítkozott. Halála után még inkább a statusquo fönntartása lett a balkáni magyar politika főtörekvése, de ez csak egy ideig sikerülhetett.

Corvin János, aki a koronáról való lemondás fejében mint a magyar királynak alárendelt fejedelem Szlavóniát, Boszniát, továbbá a horvát bánságot kapta, megvédte Jajcát (1501), sőt az erdélyi vajda Bodonyig elhatolt. (1502.) Hanem egyébként maradt minden a régiben, helyesebben romlott, züllött az egész ország, elsősorban a hadügy; bomladozott, ingadozott a katonai fegyelem, omladoztak a végvárak és végül is elveszett a déli határ.

Valószínűleg már 1496-ban török kézre került Mácsó (helyette a szerémségi Újlak [Ilok] lett a bán szék-helye), azután 1518-ban elveszett a szrebreniki bánság, három év múlva *a déli halár legfontosabb bástyái, Szabács és Nándorfehérvár,* sőt Zimony, Zalánkemén és Orsóvá, vagyis a török már a Szávától és Dunától északra eső területen is befészkelte magát. (1521.) Ugyanezen idő-ben Dalmáciában Scardonát (Skradin) foglalták el a törökök és a helyzetre jellemző, hogy a török ellen Horvátország nem a magyar kiiálytól kért védelmet, hanem Ausztriától, sőt egyes urak (pl. Zrínyi Miklós, a szigetvári hős atyja, továbbá Korbáviai János stb.)

váraikat át is adták Ferdinánd osztrák főhercegnek és zsoldjába álltak; 1526 februárjában pedig a *horvát rendek az egész országot Ferdinánd oltalma alá* helyezték.

Az ország tehát már bomladozott, mielőtt a török támadás megindult és így egyáltalán nem lehet meglepő, hogy (1526) Pétervárad három hét alatt a szultán kezére került, aki a Szerémséget, nevezetesen Pétervároadot, Mitrovicát, Rácsát, Titelt akkor is megtartotta birtokában, mikor a mohácsi csata után a kifosztott országot kiürítette. Nem sokkal utóbb (1528) Bihácccsal együtt sorra került Jajca vára, melyet Ferdinánd vezérei mindössze tíz napig védelmeztek, aztán átadták Szulejmánnak. És súlyos veszteség volt Eszék is, melyet a szultán erős várrá alakított (1529), hogy biztosítsa újabb hadjáratok alkalmával a Dráván való átkelést.

A szomorú helyzeten nem sokat változtatott, hogy a szultán János királynak visszaadta (1529) öt más várral együtt Zalánkemén, Horom és Orsóvá várát, mert előzetesen teljesen elpusztította őket.

A kettős királyválasztás, az *ország megoszlása* ekkorra végleg befejezte az évtizedeken át nemtörődömséggel, viszálykodásokkal, bűnös egoizmussal előkészített szomorú eseményt: *Magyarország déli tartományai mind elvesztek,* a déli határ az anyaország területére tolódott, mely hovatovább az ország szívében török területeknek mutatta a leggazdagabb, legmagyarabb vidékeket.

A Drávától délre Valpó volt a legkeletibb magyar birtok. 1543-ban a törökök ezt is elfoglalták Szlavónia nagy részével együtt, úgy hogy e vidéken *Bábocsától Verőcén, Dombrán, Császmán, Bihácson* (magyarosan Bőhegy, Bihig) át körülbelül *Carlopagóig*[1] terjedő vonal

[1] Carlopago már török terület volt. A legközelebbi határ vár Zengg, illetőleg Ottocsác. Érdekes különben, hogy Bihács még 1548-ban is a szlavóniai határvárak közt van említve, holott már 20 esztendeje török kézen volt.

jelölte immár a határt, miután a délnyugatot védő Kiissza szintén elesett. (1537.) Az 1551-iki hadjáratban már Verőce és Császma is török kézre került, amivel szemben nem sok kárpótlás volt a gyöngébb Babocsa, Sellye, Korotna visszavétele. És a török hódítás egyáltalán nem csökkent erővel folyt továbbra is. A 15 éves török háború alatt egy időre (1593) a törökök Sziszeket is elfoglalták, hanem ezzel meg is akadt további terjeszkedésük.

Az 1606-iki béke értelmében már Császma, Sziszek, Petrinja ismét keresztény kézre került; Blagaj vára ugyan a törököt uralta, ellenben odább a tenger felé egy lépést sem tudtak előrejutni. És ettől fogva egy századon át lényegesen nem változott itt a határ. A törökök béke idején hatalmukba kerítettek ugyan egy-két váracskát (Tersac, Dresnik stb.), de a birtokviszonyokat megváltoztatni nem bírták. Amikor pedig bekövetkezett bécsi vereségük (1683) és *Buda felszabadítása* (1686), megindult a *Délvidék visszaszerzése* is.

A második mohácsi, helyesebben harkányi csatának következménye lett Eszék, Pétervárad és az egész Dráva-Száva közének meghódítása. (1687.) A következő esztendőben egyhavi ostrom után kapitulált Nándorfehérvár, Szendrő és Galambóc, Boszniában Zvornik; 1689-ben pedig már Viddin, Nis, Novibazár és Pristina vonala is felszabadító sereg kezébe került. A hódításokat azonban mind vissza kellett adni, amikor újra kitört a francia háború és Lipót nem akart elfogadni olyan békét, mely csak a Száva-Duna vonalát hagyta volna az ő birtokában.

Az újra kezdődő hadjárat már a török felsőbbségét mutatta. A balkáni szlávok — a szerbek egy részének kivételével — a császári hadak ellen fordultak s a meggyengült császári haderő minden ponton hátrálni kényszerült. Már a Szerémség és a Temesköz is elveszett. Az előbbit ugyan nagyrészt visszaszerezte Badeni Lajos

zalánkeméni győzelme (1691), de az utóbbi a török kezén maradt, úgy hogy a *karlovici béke* (1699) az Una, Száva, Bosut, Duna, Tisza, Maros és a hunyadvármegyei határ vonalában jelölte meg hazánk déli határát.

Két évtized múlva ismét nagy sikerekkel folyt tovább a felszabadító háború. (1716—18.) A *pozsareváci béke* értelmében a déli határt már a Timok folyó, Resava, Paracsin városok jelölték; visszakerült Kragujevác és Valjevo (Mácsó) a Drináig, ennek torkolatától a Száva a határfolyó, kivéve Gradisca-Novi vonalát, mely a császáriak birtokában van, viszont a török terület Novitól és Zavaljától majdnem Svinicáig öblösödött ki. Meg kell még említenünk, hogy *Dalmácia* mai határaival szintén fölszabadult a török uralom alól, azonban nem hazánkhoz csatoltatott, hanem *Velence birtokába* került és ott is maradt 1797-ig.

Dalmácia 1718-tól fogva legalább ment maradt a töröktől, de a száván- és dunántúli részek keservesen megbánhatták, hogy nem kapcsolták őket hazánkhoz. Az 1737—39-iki hadjárat folyamán Seckendorf, illetőleg Wallis császári hadvezér mindent elvesztett, még Belgrádot is. *(Belgrádi béke,* 1739.)

Ezen a helyzeten csak II. József próbált változtatni és Növi meg Dubica várát, sőt Belgrádot el is foglalta, (1789), de már utóda, II. Lipót, a *szisztovói békében* (1791) ismét visszaadott minden hódítást. *Ettől fogva nem is történt itt változás egészen a legújabb időkig.*

Délnyugaton más volt a helyzet. Nem annyira területi, mint inkább gazdasági szempontból nagyjelentőségű volt *Fiúmének* először (1776) Horvátországhoz, három év múlva pedig, mint corpus separatum,közvetlenül Magyarországhoz való csatolása, mely Horvátországhoz való minden viszonyát megszüntette. (Végül törvény formájában az 1807. évi IV. t.-c. kapcsolta hazánkhoz.) Kormányzója egyúttal Buccarit és Portorét is igazgatta.

Amikor *Napokon* olaszországi hadjáratában leverte Velencét, Dalmáciát mintegy kárpótlásul Ferenc császárnak adta, aki az osztrák tartományok közé iktatta. (1797.) Nyolc év múlva a pozsonyi béke már francia uralom alá helyezte Dalmáciát, mely az 1809-iki bécsi béke értelmében legnagyobb részében — Veglia, Cherso és Lussin kivételével — a franciák birtokában maradt, bár a háború alatt Ferenc csapatai megszállották. Sőt Napokon elvette Fiúmét és Horvátországnak a Száváig terjedő területét s az egészet az *illyr királysághoz* csatolta. Sokáig azonban ez az állapot sem tartott. 1813-ban Napokon bukásakor a nép előzte a franciákat, Horvátország, Fiume régi állásába helyeztetett, *Dalmáciát Cattaróval és Raguzával együtt a bécsi kongresszus Ausztriához* csatolta s azóta ott is maradt a világháború befejezéséig. Nem sokban különbözött ettől Bosznia-Hercegovina sorsa. jKfAmikor a balkáni keresztény népek az orosz cár támogatásával megszabadultak a félhold uralmától, a terjedő orosz befolyás ellensúlyozására az osztrák-magyar monarchia megbízást kapott a két tartomány megszállására. (1878.) Az *okkupálás* kiterjedt a novibazári kerületre, szandzsákra is, ámde erről a monarchia az 1908-ban kimondott annektálás alkalmával lemondott s így azt a balkáni háború idején (1913) Szerbia és Montenegró kerítette hatalmába. A közös birtoklás eszerint hazánk területi viszonyait csak annyiban érintette, hogy Ferenc József az annexiót a magyar királyok ősi jogán mondotta ki.

Ellenben egészen hazánkhoz került a kis *Ada-Kaleh*-sziget Orsóvá mellett. 1738-ban a törökök ezt is hatalmukba kerítették, viszont 1878-ban az osztrák-magyar monarchia csak okkupálta, a török szultán felségjogai érvényben maradtak. 1913-ban végre Krassó-Szörény vármegye területéhez csatolva bekebelezték a magyar birodalomba. De nem sokáig maradhatott nyugton.

Egy év múlva már kezdődött a világháború s szerencse forgandósága a déli határt hol visszavette, hol kitolta messze délfelé, hogy az összeomlás után az anyaország területét is megcsonkítsa, megrabolja.

4. A keleti határ.

Hazánk keleti részén a Kárpátok övétől idekapcsolva, de a Királyhágó hegyeitől kelet és dél felé mégis különválasztva terül el az *erdélyi medence.* E földrajzi alakulás magyaráz meg sok mindent e terület történetéből, nevezetesen azt is, hogy Erdély egyrészt bástya a keletről jövő támadások ellen, másrészt összekötő kapocs a kelet és dél felé haladó folyóvölgyek felé.

A magyarság *első gyepűi* aligha terjedtek túl a Meszesen és a Bihar-hegységen és Kolozsvár a maga nevét is valószínűleg az erre húzódó völgyeket elzáró gyepűktől kapta. A *királyság első századában* már települt a Maros völgye, sőt Szent László Szászváros, Szászsebes, illetőleg az Aranyos és Csík felé letelepíti a *székelyeket.* Majd a *szász telepítések* jönnek Radnával, Besztercével és Szeben vidékével, úgy hogy a XII. század közepe táján az anyaország keleti határai teljességgel kialakultak.

E határokon túl kelet és dél felé a Szeret és az Olt között volt a *fekete kánok* földje, míg a Szeréttől még tovább keletre a fehér kúnok országa terült el. Nyugat felé az Olt és a krassó-szörényi havasok között elhanyagolt, vadon területet találunk, melyen mindössze néhány nomád karaván, kóbor pásztorcsalád lézengett. Traján hídja közelében akkoriban még meglehetett a Turris Severina (Tumu Severinu), magyarosan Szörénytomya, melyről később az egész tartományt *Szerényégnek* nevezték.

Brassó vidékét II. Endre a német lovagrendnek adta. (1211.) A lovagok áthatoltak a Kárpátokon s itt is fává-

rakat emeltek, csakhogy ebből a területből önálló országot akartak alakítani. Endre fegyverrel volt kénytelen kiűzni őket (1225) s ez alkalommal behatolt a fekete kunok földjére és itt megkezdte a térítést, a műveltség terjesztését. Ezért ezt a területet — az egykorú följegyzés szerint — *Ungrovlachiának*[1] nevezik, mely a magyar király fönnhatósága alatt van: ez volt az a *Kúnország,* melynek királyi címét IV. Béla föl is vette. Az Ölttől nyugatra eső terület még hamarább került magyar uralom alá, rövid idő alatt fejlődésnek is indult, úgy hogy még II. Endre korában (1227?, 1233?) külön (Szörényi) bánság lett belőle.

A magyar fönnhatóság megszilárdulását azonban csakhamar megakadályozta a *tatárjárás.* Kunország keleti része a tatárok kezébe került és ott is maradt Nagy Lajos koráig. A nyugati rész, nevezetesen a Szörénység, IV. Béla adománya következtében a johannita lovagrend birtokába került. (1247.) Ámde a bolgárok folytonos betörései és pusztításai miatt a lovagok már 1260 táján elköltöztek erről a vidékről. Az Öltig terjedő rész, mint Szörényi bánság magyar bánok gondozása alá került, az Olttól keletre, körülbelül a Duna-Szeret vonaláig terjedő területen a délről beköltöző oláhok kenézek és vajdák alatt éldegéltek, akik szintén a magyar királyok fennhatósága alatt állottak.

Kun László idején az országos zavarokat felhasználva Lythen havasalföldi vajda függetleníteni akarta magát (1272—78.), de leverték. Nagyobb szerencsével járt *Bazaraba* (Bazarad) Sándor vajda, aki nemcsak Havasalföldet szakította el, hanem a Szörényi bánságot is elfoglalta. (1324.) I. Károly visszavette a Szörénységet

[1] Vlach ekkor nem oláht (rumuny, román) jelent, hanem gyűjtőnév minden kóborló, nomád népre. A Duna és a Kárpátok közére oláhok csak a XI. század folyamán kezdtek költözni.

(1330). hanem Havasalföldön a ravasz vajda tőrbe csalta s így független vajdaként uralkodott 1360-ig, bár egy ideig (1344—1358?) legalább külszínre elismerte Nagy Lajos fennhatóságát. Fiát, Lajkót (másként Vlád, magyarosan Lackó, László), Nagy Lajos fegyverrel kényszerítette meghódolásra. (1365, illetőleg 1369.) Hűségének megnyerőére neki adta a Szörényi bánságot és megtette a fogarasi új oláh telepítés hercegének. A megbízhatatlan vajda 1375 táján mégis újra hűtlen lett. A király erre elvette tőle a Szörénységet, de mikor ismét meghódolt, birtokában hagyta vajdaságát és a fogarasi hercegséget, mely ettől fogva 1464-ig a havasalföldi vajdák kezén maradt.

Moldvából, melyet még egy ideig régi nevén Kúnországnak is neveznek, Nagy Lajos már 1345 körül kiverte a tatárokat s így a magyar koronának e tartományát is visszaszerezte. Lakossága nagyon ritka volt s ezért *Bogdán,* a máramarosi oláhok vajdája népe nagy részével ide költözött, amikor Nagy Lajos a katholikus vallásnak akarta megnyerni. (1358 k.) Moldvában el is akart szakadni a magyar koronától, de Lajos király nemcsak őt kényszerítette hódolatra, hanem neki hódolt az orosz *Koriatovics György* is, aki Moldvából magyar fennhatóság alatt álló fejedelemséget alakított, mely egészen a Dnyeszterig, illetve a Fekete-tengerig terjedt, tehát a mai Besszarábiát is magában foglalta. *Ekkor terjedt legkeletebbre a magyar impérium.*

Nagy Lajos halála után Havasalföld nem sokáig marad meg a magyar korona hűségén. Mircse (Mircea) vajda előbb a töröknek hódolt meg (1390), azután meg István moldvai vajdával együtt a lengyel király oltalma alá helyezkedett. Zsigmond mindkettőt meghódolásra bírta (1394); Mircse részt vett a nikápolyi csatában is (1396), de a keresztény seregek kudarca után a moldvai vajdával együtt *Lengyelországhoz* csatlakozott. Közbe-közbe vissza-

tértek ugyan a magyar király hűségére, de nem meggyőződésből, hanem csak olyankor, ha segítségre szorultak a török ellen; máskor ellenben a törökökkel versenyt pusztították Erdélyt.

Havasalföldet csak Hunyadi János tudta ismét hódolatra bírni (1442), ami azonban nem akadályozta meg II. Vlad vajdát abban, hogy a várnai csata után menekülő Hunyadit el ne fogja, amiért azután trónjával lakolt. (1445.) Hunyadi most Dánt tette vajdává, aki részt vett a rigómezei csatában, de a döntő pillanatban a török mellé állott A havasalföldi vajdáknak állandóan követett politikája volt az erősebb pártjára állás és így Havasalföld hazánkra nézve tényleg elveszett, sőt Vlad (1456) egyenesen a magyarok ellen fordult, az országában lakó magyarokat megégette és Erdélyt pusztította. Amikor török támadás fenyegette, sietett meghódolni Mátyásnak, de már későn, mert II. Mohammed szultán István moldvai vajda szövetségében előzte őt. (1462.) Vlad Mátyáshoz menekült, de a szultán vajdája, Radul, maga is meghódolt Mátyásnak így egy ideig megmaradt a trónon, de mikor ő is a magyarok ellen fordult, a magyar csapatok visszahozták Vladot (1477), aki utódával együtt most már megmaradt a magyar király hűségében. 1492-től fogva a vajdák hódolnak a török szultánnak, de a magyar korona részének vallják országukat, mígnem a *mohácsi vésszel vége szakad a havasalföldi magyar uralomnak.* Ugyancsak az 1526-iki katasztrófa söpörte el a *Szörényi bánságot* is, miután már előbb (1522) elveszett Orsóvá és nemsokára rá (1534) Szörény vára.

Moldva a lengyel fönnhatóságot hamarosan megunta és teljes függetlenségre törekedett. Mátyás 1467-iki szerencsétlen hadjárata nem volt alkalmas a magyar uralom felújítására s így Moldva egészen elszakadt, illetve a töröknek hódolt meg

A két ország fölött *Báthori Zsigmond* erdélyi fejedelem-

nek sikerült ismét megszerezni a fönnhatóságot. (1595.) A havasalföldi *Mihály vajda* később (1598) mint Rudolf helytartója kormányozta Erdélyt és a két vajdaságot, de kegyetlen uralmának bukásával megszűnt a közelebbi kapcsolat Erdély és a két tartomány között. Végül *II. Rákóczi György* vonta szövetségbe a két vajdát (1649), illetőleg elűzte a moldvait (1652), úgyhogy mint e fejedelemségek főura valósággal nagyhatalmi állást szerzett országának, amikor szerencsétlen lengyel vállalatával nemcsak e fejedelemségek fölött való fönnhatóságát vesztette el, hanem Erdély pusztulásának is oka lett

Havasalföld visszakapcsolódására nemsokára ismét nyílt alkalom. A *felszabadító háború* idején (1688—89) az oláh vajda már meghódolt, amikor Thököly zemyesti győzelme és a császári hadak balkáni vereségei újra a törököt tették itt is úrrá. Az új török hadjárat (1716—18) Havasalföldből csak a Szörénységet tudta visszaszerezni, de húsz év múlva ez is elveszett; hazánkhoz a katonai kormányzat különben sem kapcsolta.

Moldvában II. József török hadjárata alkalmával jelentek meg ismét a magyar katonák és Jászvásárba (Jassy) magyar huszárok vonultak be, míg északon a császári seregek Chotynt is elfoglalták. A szisztovói béke azonban itt is helyreállította a statusquót.

Ettől fogva sem Havasalföld, sem Moldva nem került függő viszonyba hazánkkal,[1] *a magyar határ végleg visszahúzódott a Kárfátok gerincére.*

A *fontos határkijelölés* azonban nem történt meg a

[1] Itt természetesen nem térhetünk ki sem a szabadságharc eseményeire, sem Kossuth tervezetére és tárgyalásaira, sem arra, hogy a krimi hadjárat alkalmával (1856) Ferenc József Moldvába megfigyelő hadtestet küldött. Még kevésbbé utalhatunk itt arra a szövetségi szerződésre, mely a monarchia és Románia között majdnem közvetlenül a világháború kitöréséig fennállott.

törökkel kötött békeszerződésekben és az 1792-iki tatárjárás sem járt sok eredménnyel. A határ pontos megállapítására ismételten küldtek ki nemzetközi bizottságokat, de megállapodásra csak az 1886—88. évi munkálatok vezettek. A tárgyalásokban azonban a magyar kormány nem közvetlenül vett részt, hanem ezeket a közös külügyminisztérium vezette és így történt, hogy a Bécsben kötött egyezmény a vitás területből 10.665 holdat Romániának ítélt, Magyarország javára pedig mindössze 1185 hold idekapcsolását mondotta ki.

Ugyanebben az időben (1886—87) folytak a Bukovina és hazánk közti határ megállapítására vonatkozó tárgyalások, melyeknek eredménye az 1897. évi XIV. t.-c.-be foglalva ezt a határt is szabályozta, még pedig némi területgyarapodással Magyarország, nevezetesen Beszterce-Naszód vármegye javára.

Ez azonban nem szépíthette a romániai határkiigazítás szomorú eredményét. És nem változtatott a helyzeten Ada-Kaleh-sziget visszacsatolása sem (1913), mert ez a csöppnyi területi gyarapodás a török birodalom rovására történt. És erre is azok a balkáni háborúk adtak alkalmat, melyek aránytalanul megnövesztették Szerbiát és Romániát, hogy telhetetlen vágyaik azután a magyar haza földjének elorzására annál nagyobb erővel törjenek.

5. Az északi határ.

Észak felé a hegyvidék sokáig néptelen maradt s így nem nagyon meglepő, hogy a természetes alakulások dacára Lengyelország egy időben a Kárpátokon innen terjeszkedett. A dicsőséges Boleszláv Szent István korában valószínűleg a szent király anyai nagybátyjának, a lengyel Prokuinak közreműködésével talán Pozsonyt is hatalmába kerítette (1003?), de ez a lengyel uralom nem tartott tovább másfél évtizednél. Az

ország határa immár véglegesen a Kárpátok gerince lett. (1018.) Ezzel szemben Lengyelország lehanyatlott s a fejedelemségekre oszlott Oroszország szintén nem volt veszélyes. Sőt nem egészen egy század múlva a magyar fegyverek a *Kárpátokon is áthaladtak,* bár nem mindig sikeres hadakozásokkal. Kálmán súlyos vereséget szenvedett az oroszokkal szövetkezett kánoktól; II. István ellen meg a magyar főurak léptek föl, amikor Ladomér (Wladimir) falai alatt kijelentették, hogy ők hazamennek; a király ott maradhat, ha úgy tetszik neki, ők majd más királyt fognak választani. A háború így abba maradt és dicsőségen kívül nem szereztek mást II. Béla és különösen II. Géza lengyel- és oroszországi hadakozásai sem.

Az *északi hódító hadjáratok* sorát III. Béla kezdte meg, aki ifjabbik fiának, Endrének akart új országot szerezni, amikor az ország belső zavarait fölhasználva megtámadta és elfoglalta Halicsot. (1188.) A magyar uralom azonban két évig sem bírta magát fönntartani, ellenben a *Galícia királya* címet királyaink ezóta állandóan viselték.

A tényleges uralom megszerzésére különösen *II. Endre* törekedett, ha nem is a maga, hanem fiai számára. A kárpátokontúli ország, *Halics* birtoklása annál inkább kecsegtető volt számára, mert ebben az időben (1205 óta) Lodomeria — ma Wolhynia, vagyis Wladimir Volinszky vidéke —is hozzátartozott, nyugat felé pedig Przemyslen is túlterjedt. Hadjáratai azonban nem sok sikert hoztak. Endre középső fia, Kálmán herceg, később halicsi király, mindössze három évig bírta és végül még örülhetett, hogy élve szabadulhatott a folyton lázongó országból.

II. Endre azonban ekkor sem mondott le a *Galícia és Lodomeria királya* címről, melyet mindjárt uralkodása első évében fölvett. A halicsi orosz fejedelem Przemyslt önként átengedte a magyar király ifjabbik fiának, Endrének, aki elvette az ő leányát (1221) s így fegyver helyett a családi összeköttetés lett volna hivatva biz-

tosítani a magyar király számára ezt a két országot. Harc nélkül azonban most sem ment a dolog. Az (1226) újra kezdett harcoknak most már volt is eredményük: Endre herceget majdnem egész Halics elismerte urának. (1227.) Két év múlva elűzték ugyan, csakhogy Endre király csakhamar (1231) visszahelyezte fiát Halics birtokába. Amikor ez (1234) fiatalon meghalt, Halics még sem veszett el egészen, mert orosz fejedelme, Daniié, akinek érdekében különben II. Endre oroszországi hadjáratai megindultak, magyar védelem alá helyezkedett és IV. Béla koronázásakor ő vezette az új király lovát.

Danilo a tatárok ellen hazánkban keresett támaszt; utóbb azonban meghódolt Batu tatár kánnak. IV. Béla ismételten (1245, 1249) vezetett ellene hadjáratot, hogy vejét, a csemigovi Rasztiszlávot juttassa Halics birtokába, de szerencsétlenül járt és Danilót csak úgy tudta visszatartani a tatárokkal való szövetségtől, hogy egyik leányát nőül adta Danilo fiának. A halicsi-tatár szövetség létrejöttét azonban végül sem bírta megakadályozni (1263) és Halics egészen elveszett.

A magyar politika most már hosszú ideig fölhagyott az északi érdekeltség politikájával és az *Anjouknak* kellett jönni, hogy az elejtett fonalat fölvegyék. I. Károly céltudatos külpolitikájának egyik sarkpontja Lengyelország megszerzése volt és Nagy Lajosnak sikerült is megalkotni a *lengyel-magyar perszonális uniót.* (1370.) Lengyelország meghódításáról, idecsatolásáról, a magyar birodalom három tengeréről tehát csak költői auxézis beszélhet, ellenben igenis megtörtént Galícia és Lodomeria visszakapcsolása, amely tartományok az uralkodócsalád kihalása után Lengyelország birtokába kerültek. (1340.) Nagy Lajos a magyar uralom képviselőiül magyar főurakat küldött ide kormányzóknak, de a nagy király halála után Lengyelország különvált s a két tartomány oda csatlakozott, Magyarország számára elveszett. (1386.)

A *Jagellók* alatt megizmosodott lengyel királyság és hazánk között ezután sem szűnt meg az összeköttetés. *Zsigmond* a dalmát háborúk költségeinek fedezésére 88.000 magyar forint zálogösszegért Lengyelországnak zálogosította el a provincia Saxonum 13 városát: Igló, Leibic, Durand, Ruszkin, Béla, Menhard, Szepesszombat, Sztrázsa, Matheóc, Felka, Poprád, Váralja és Olaszi községeket, Lubló várát, városát és uradalmát Podolin és Gnezda városokkal együtt. (1412.) Mivel pedig a zálogösszeget nem bírta lefizetni, ezek Lengyelország birtokában maradtak Lengyelország felosztásáig.[1]

Ettől fogva *változatlanul* maradt *az északi határ* egészen Mátyás idejéig és nem változtatott ezen sem I. Ulászló magyar királysága, sem a lengyel trónkövetelők próbálkozása. (1401, Nyitra.) Mátyás idején Kázmér lengyel herceg Nyitrát is megszállotta (1471), de néhány hónap alatt az egész Felvidék ismét Mátyást uralta, Szilézia és Luzácia megszerzése pedig az északi határt messze kitolta. Mátyás halála után a királyválasztás egyik irányítója az új szerzemények biztosítása volt. Ez is készítette elő *II. Ulászló* cseh király útját a magyar trónra. A szépen elgondolt programm Dobzse László tehetetlenségén hajótörést szenvedett, sőt pénzzavarában a király a lengyeleknek elzálogosította Bártfát (1498), majd pedig trónkövetelő öccsének, Albert hercegnek, szerződésben engedte át Eperjes és Kisszeben városokat meg Sziléziának egyharmadát (1491) és igazán nem rajta múlt, hogy e területek nem végleg kerültek lengyel kézre.[2]

[1] Mint érdekes, bár eredménytelen diplomáciai tényt meg kell itt említenünk Zsigmond és Jagelló Ulászló 1412-iki lublói szerződését, melyben elvben megosztoztak Bukovina birtokán.

[2] Szomorú tény, hogy a szepesi területek védelmére Zápolyai István Bécsből küldötte ide az őrséget s így történt, hogy Mátyás ausztriai hódításai majdnem kardcsapás nélkül kerültek Miksa kezére.

A mohácsi vész után a cseh melléktartományok még névlegesen is elvesztek és a megoszlás idején az ország erélyes külpolitikájáról, pláne terjeszkedéséről nem lehetett szó. Ilyen körülmények között egyedül *Báthori István* erdélyi fejedelem egyéni kiválóságának tulajdonítható, hogy a lengyelek királyukká választották (1575—1586.) (Erdély és Lengyelország azonban ekkor sem egyesült, hanem Erdélyben Báthori István bátyja, Kristóf kormányzott.)[1] Viszont csak II. Rákóczi György határtalan nagyralátása volt a mozgatója annak a szerencsétlen kalandnak, mely Rákóczit a lengyel trónnal kecsegtette, végeredményben pedig Erdély pusztulását idézte elő. (1658).

A *magyar-lengyel határ* eszerint *1769-ig* lényegében *változatlan* maradt. Ekkor történt a Zsigmond elzálogosította szepesi községek és birtokok megszállása, mely a következő évben újabb három sztarosztiával nagyobbodott. *Mária Terézia* végre is (1772) a magyar király jogán vette ki részét Lengyelország felosztásából, mellyel uralmát kiterjesztette *Galíciára és Lodomeriára* a Dnyeszter, Szán és Visztula között. Magát a megszállást magyarok hajtották végre, az első kormányzó és tanácsadói magyar emberek (Hadik András, Török, Heiter) voltak és Mária Terézia határozottan így írt: «Halics és Ladomér... ról az az akaratom, hogy amíg a viszonyok nem engedik bekebelezését Magyarországba*, Erdély mintájára kormányozzák. Rendelete szerint a magyar címert kellett volna kitűzni a visszaszerzett tartományokban, hanem Kaunitz kancellár inkább a kétfejű sast tűzette ki, II. József pedig osztrák-cseh igazgatás alá helyezte a két országot, melyek a magyar koronára

[1] A lengyelek kedvelt királya azonban a törökök ellen olyan államszövetség létrehozását tervezte, melyben öccse, Zsigmond, magyar király, rokona, Zamoyska kancellár pedig erdélyi fejedelem lett volna.

nézve így veszendőbe mentek. (1776.) Majdnem hasonlóan történt (1774—75) *Bukovina* megszállása is, melynek első kormányzója szintén magyar ember volt, Splényi tábornok; de még a csángótelepítéseknek sem az volt a célja, hogy ott a Magyarországhoz való közeledést vagy csatlakozást szolgálják, hiszen felidéző okuk részben a székely határőrséggel kapcsolatos zavarok voltak.

A Kárpátokon túl azóta sem fordult a magyar terjeszkedés. Ellenkezőleg, hazánk területéből kívánt gyarapodni az orosz pravoszláv agitáció a rutének között, míg a lengyelek a Szepesség egy részét és Árva felét vindikálták maguknak. A szomorú jelennek mintegy gyászos előhírnöke volt az a döntőbírósági határozat, mely a tátrai Halastó tulajdonjogát Galíciának ítélte s így hazánkat a Kárpátok egyik legnagyobb tengerszemének fele birtokától megfosztotta. (1902).

6. A nyugati határ.

A természeti alakulás hozza magával, hogy nyugat felé hazánknak sok helyütt nincsenek természetes határai. A honfoglalás után, a kalandozások virágkorában az *Enns folyón* innen magyar volt az úr, de már az augsburgi csata után (955) szomorú változás következett be. Német telepesek nyomultak az Ennstől keletre eső vidékekre és nemcsak hogy megkisebbedett a nyugati gyepűelve, hanem az Enns közelében és a Felső-Mura vidékén német határgrófságok *(Ostmark* és *Karantania)* alakultak és a magyarok ez ellen nem tehettek semmit. Bele kellett nyugodniok, hogy ezidőtájtól nyugat felé körülbelül a Traisen folyó lett a határ. Sőt Ostmark hazánk rovására később is folyton terjeszkedett. 990 körül a határ már a Wienerwald gerincéig, 1020 körül a Lajta és a Morva folyókig tolódott, míg délnyugatnak, a szlavón területek felé, a Dráva jelölte a két birodalom

elválasztó vonalát, sőt még ez sem látszott állandónak, hiszen a német birodalom expanzív ereje az Ottók alatt ugyancsak megnövekedett. Van például olyan nézet is, hogy III. Ottó császár Babenberg Lipót markgraf segítségével még Sopront és Szombathelyt is hatalmába kerítette.

A fenyegető veszedelmet *Szent István* hárította el, mikor először is feleségével, a bajor Gizellával, mintegy nászajándékul a németektől visszakapta Sopront és Szombathelyt, szóval a nyugati végeket és megállította a további terjeszkedést, sőt mikor később (1030) II. Konrád német császártól visszavette a Lajta-Fischa közétBéccsel együtt, ahol fia, Szent Imre, mint *Rugiland hercege* kormányzott. Ennek megfelelően a Dunától északra a Morva-mező egy része szintén az országhoz került vissza.

Ámde Szent István halála (1038) után-az országban polgárháborúk dúlnak, melyekbe beleavatkoznak a német császárok s így történik, hogy a Lajta-Fischa köze újra elveszett és az 1058. évi szerződés véglegesen lemondott e területről- a nyugati határ eszerint a Lajta (régiesen Sár) folyó lett. A határig terjedő nyugati gyepűelvét azonban magyarok kezdik most már megszállni és a határ biztosításáról idetelepített *őrök* (egy féltucatra való falu Vas vármegyében) gondoskodtak.

Nem sokkal utóbb *Salamon* tette kockára az ország területi épségét, amikor elűzetve, a királysághoz való görcsös ragaszkodással Pozsonyba vette be magát és IV. Henrik német császár támadását is provokálta Géza király, tehát az ország ellen. A német támadás Vác tájáig jutott, de végül is sikertelenül végződött, Pozsony környéke mégis Salamon hatalmában maradt mindaddig, míg csak Salamon át nem látta helyzetének reménytelenségét és meg nem hódolt Szent László királyunknak. (1081.) A helyreálló integritás biztosítására szolgált

azután Szent Lászlónak azon intézkedése, hogy a *Kiskárpátok és a Morva folyó közt* lévő, addig lakatlan területet megszállatta, telepesekkel benépesítette, ami a természetes határ állandósítását jelentette.

A nagy királyok, Szent László és Kálmán után gyermekifjú került a trónra, *III. István.* A nyugati határokon először csak villongások törtek ki, de ezekből csakhamar háború lett. Szent Lipót osztrák herceg egy időre birtokába kerítette *Castrum Ferreumot* is (sokak szerint nem Vasvár, hanem Kismarton, németül Eisenstadt),[1] de azután békét kötöttek, a zsákmányt, a foglalásokat kölcsönösen visszaadták és csak a betörések megszüntetését garantálták. (1118.) A békekötés után a gyepűelvét a határig itt is megszállották és így e terület birtokát a békés polgárok biztosították.

Pozsonnyal azonban nemsokára ismét baj volt. Az áruló Julián ispán a trónkövetelő Borisz kezére játszotta a fontos várost (1146), ámde II. Géza királyunk serege még ugyanabban az évben visszafoglalta és a németeket úgy megverte, hogy ezentúl «a határszéli parasztokat sem merték bántani*.

A nyugati szomszédok majdnem egy századig békén is maradtak, de II. Endre idejében már újra kezdték a határvillongásokat. A stíriai németek egy alkalommal (1230) hatalmukba is ejtették Borostyánkőt és Langecket, de nem sokáig örülhettek sikerüknek, mert a magyarok mindkét községet csakhamar visszafoglalták tőlük és az osztrákok újabb betörését (1235) szintén megtorolták.

Ámde nemsokára reánk zúdult a tatárfergeteg.

[1] De van vélemény, mely szerint az osztrákok Fürstenféld felől támadtak. A németek nagy dicsekedése valóban inkább nagy hódításra mutat, ami megokoltabb Vasvár, mint a határszéli Kismarton elfoglalása után; a fürstenfeldi támadási irány igazolása esetén másra nem is gondolhatunk.

A tatárjárás keletről jött és mégis a nyugati határok megrendülése volt a következménye. A mohi pusztulás után menekülő *Béla* király Babenberg Harcias Frigyes osztrák hercegnél keresett menedéket. Csakhogy a rossz szomszéd zsarolásra használta föl a földönfutó magyar király szorult helyzetét és *Sopron, Moson, Locsmánd* vármegyék átengedésére kényszerítette. (1242.) Béla tovább futott, de az orvtámadást nem felejtette el.

Mihelyt a tatárok kitakarodtak, azonnal visszavette Kőszeget s amikor a magyar csapatok már Sopront fogták ostrom alá, Frigyes visszaadta mindhárom vármegyét. Nyugton még sem maradt. Az 1246. évi háborúban végre elesett, de halála csak újabb háborúk kiindulópontja lett. Vele kihalt a Babenberg-család és ennek örökségére *Ottokár* cseh királlyal szemben rokonság címén IV. Béla is igényt emelt. A budai béke (1254) értelmében Ottokár lett a főörökös, Béla pedig Stájerországot kapta, mely magyar kormányzó alatt a magyar birodalom része lett. Hat év múlva azonban az egész tartomány elveszett és így a nyugati határ visszahúzódott eredeti helyére. És hamarosan még ez is nagyon komoly veszedelembe került.

Az öregebb és ifjabb király, IV. Béla és V. István küzdelmeiben igen megnövekedett az oligarchák hatalma. Közülök a *Németwjváriak* (Henrikfiak) az öregebb király oldalán állottak és így amikor V. István vette át az egész ország kormányzását (1270), megtorlástól félve társaikkal együtt Ottokár cseh királynak hódoltak meg és Kőszeget, Szalónakot, Szentvidet, Borostyánkőt, Lékát, Kertest, Rust környékét elszakították az országtól. Sőt Ottokár betört hazánkba és a Rábcáig, a Dunától északra pedig Nyitráig hódított. Ottokár veresége után azonban minden visszakerült. (1271.)

Szerencsétlenségre az erélyes V. István mindössze két évig uralkodott. Mihelyt meghalt, az országban hihetet-

len zavarok ütöttek tanyát. Ezt az állapotot használták fel az osztrákok, amikor hirtelen rajtaütéssel elfoglalták *Győrt* és *Nyitrát* is hatalmukba kerítették. Jellemző a helyzetre, hogy Pozsonyt árulás juttatta kezükre. (1273.) Pozsonyt a megtért áruló maga juttatta vissza, de már Győrt fegyverrel kellett visszafoglalni. Ottokár eddig nem mozdult, de most nagy sereggel betört hazánkba és a meghasonlott országban kénye-kedve szerint hódított a Vágig és a Rábáig és Pozsony, Mosony, Magyaróvár, Sopron környékükkel együtt az ő birtokában is maradt, míg a *dürnkruti,* morvamezei csatával életét és hódításait el nem vesztette. (1278.) Halálával *megdőlt a cseh nagyhatalom,* mely az Érchegységtől az Adriáig terjeszkedve hazánkra is veszedelmessé kezdett válni. Magyarország visszanyerte régi határait, csak Holics, magyarosan Fehéregyháza maradt továbbra is a csehek kezén.

Csakhogy Kún László szerencsétlen természete, kapkodása mellett az ország oligarchák zsákmánya lett. A nyugati részeken — és az egész ország történetében — a legnagyobb és legszomorúbb hírhedtségre a *Csákok* és még inkább az idegen származású Henrikfiak vagy *Német újvár iák* jutottak, akik egymással meg a királlyal formális háborúkat vívtak. A helyzetre jellemző, hogy Albert osztrák herceg egyenesen mint a király szövetségese foglalta el tőlük — persze magának! — Pozsonyt, Sopront, Magyaróvárt, Németujvárt, Kőszeget; a nyugati határszélen összesen több mint negyven várat és várost (1287—1290); a Dunától északra az övé volt Sasvár, Nagyszombat, Szentgyörgy. ő volt a legveszedelmesebb ellenség.

III. Endre trónrajutásától nem ok nélkül tartott: a Bécsben élő hercegnek szinte lopva kellett országába jönni. De amikor megkoronázták, Endre *esküt* tett, hogy mindent vissza fog szerezni, ami a Nagyasszony birodal-

inából német fejedelmek kezére jutott. Elsősorban Albert ellen fegyverkezett tehát és sikerült is rászorítania őt az összes megszállt területek visszaadására. Csak a varasdmegyei Barién (Ankerstein) birtokán nem tudtak megegyezni, úgy hogy az továbbra is sok határvillongás oka maradt. (1291.) Egyébként III. Endre és Albert között az ellenségeskedés megszűnt, sőt Endre feleségül vette Albert herceg leányát, Ágnest. Ámde az országra ebből is kár háramlóit. Endre halála után (1301) Ágnes királyné özvegyi jusson hatalmába kapta s azután osztrák kézre juttatta a fontos Pozsonyt.

I. Károlynak sok gondjába került, amíg helyreállította nyugaton a régi határt. Uralkodásának huszadik évében (1328) visszaszerezte Pozsonyt és nagy áldozatok árán sikerült rendeznie a muraközi határ kérdését is. Porostyán várát egy időre át kellett ugyan engednie az osztrákoknak, de a vár szerencsére nem sokáig maradt osztrák kézen.

Csák Máté, a Felvidék hatalmas ura elég erős volt arra, hogy a csehektől (1315) elfoglalja Holicsot, mely még V. István idejétől a birtokukban volt. Ámde mikor meghalt (1321), a nagyúr cseh veje nemcsak Holicsot, hanem Berencset is cseh kézre juttatta. Károly itt is rendet csinált és a két várost visszafoglalta. (1331.)

Ettől fogva az Anjouk uralkodása alatt nem is volt baj a nyugati végeken. Ámde Nagy Lajos halála után (1382) megújultak a belső zavarok s ezeknek következményeképen veszedelembe jutottak a határok.

Luxemburgi *Zsigmond,* mint Mária királynő jövendőbeli férje fegyverrel igyekezett jogaihoz, a koronához jutni. Evégből megszállotta Pozsonyt, Nyitrát, az ú. n. Máttyusföldet. A királynőkkel ki is egyezett, hanem a Vág és a Duna közét a morva őrgrófoknak kellett átadnia, amíg fegyveres segítségük fejében kétszázezer forintot le nem fizetett nekik. A morva őrgróffal. Pro-

koppal, később (1397) is meggyűlt a baja és akkor csak nagynehezen tudta kiverni őt a Vág völgyéből, Nagyvár várából. A másik őrgróf, Jodok pedig négy év múlva, mikor Zsigmondot a főurak letették, mint magyar trónkövetelő tört be az országba és hatalmába kerítette Pozsonyt, Nagyszombatot, Szentgyörgyöt, a lengyel párt Nyitrát tartotta megszállva, az osztrák herceg meg Nezsidert szállotta meg. Zsigmond hű főurai, különösen Stibor vajda ugyan hamarosan visszavettek minden elvesztett területet, hanem a veszedelem nemsokára újra föllépett.

Zsigmond mint Csehország királya és a német birodalom császárja rendet akart csinálni a zavaros vallási ügyekben és Húsz Jánost, a cseh hitújítót máglyára vitette. Ámde most a *husziták* elkeseredetten Zsigmond ellen lázadtak és különösen hazánk, mint Zsigmond hatalmának főtámasza ellen támadtak. 1431-ben elfoglalták Likavát, a következő évben Nagyszombatot, Szakolcát és Tapolcsányt és e várakat a környező területekkel együtt két éven át hatalmukban is tartották. Sőt pusztító betöréseik kiverésük és Zsigmond halála után is folytatódtak.

Mint már ismételten megtörtént, az igazi veszedelmet a belső harcok, a trónvillongások idézték elő.

III. Frigyes német császár, mint az árvánszületett *V. László* gyámja a Zsigmond kegyelméből magyar főúrrá vált stájer *Cillei Ulrik* segítségével hatalmába kerítette a Dunántúlt egészen a Rábáig és Győrt is elfoglalta, Hunyadi János, mint az ország kormányzója a Cilleieket ugyan leverte, de Frigyes hódításaiból csak Győrt tudta visszaszerezni. (1447.)

Az álnok III. Frigyes a kezére került magyar várakat, nevezetesen Sopront, Kismartont, Kaboldot, Szalónakot, Kőszeget és Fraknó várát akkor sem bocsátotta ki hatalmából, amikor (1452) gyámfia, a fölserdült V. László

tényleg a magyar trónra jutott. Sőt helyzete még megszilárdult, amikor *Hunyadi Mátyással* szemben egyes elégedetlenkedők őt választották meg magyar királlyá. Mátyásnak fegyverrel kellett vele szemben föllépnie és győzelmes hadjáratával Frigyest kényszerítette is Sopron visszaadására, de az 1463. évi szerződés a többi megszállt területeket Frigyes birtokában hagyta. Végre is Mátyás az 1480—87. tartó hadjárataiban helyreállította az ország integritását, sőt megszállotta úgyszólván egész *Alsó-Ausztriát* Béccsel(i48s)és Wienemeustadttal (1487), *Karinthia* és *Stájerország* nagy részével és egyes városokba magyar urakat rendelve dokumentálta uralmának magyar jellegét.

Vegyük még ehhez, hogy tíz éven át (1468—1478) keményen hadakozva a cseh királlyal megszerezte *Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot* és azonnal szemünkbe tűnnek a dunai nagyhatalom körvonalai, mely magyar impérium alatt lett volna hivatva irányítani Európa sorsát. Ámde Mátyás korai halála (1490) véget vetett a magasröptű koncepciónak.

A nagy király halála után a trón betöltésének egyik szempontja vagy legalább is jelszava épen *e dunai nagyhatalom* fönntartása volt. Ezért is választották meg Ulászló cseh királyt, akinek a magyar trónra emelésével nemcsak a cseh melléktartományok maradtak meg, hanem a cseh anyaország is beilleszkedhetett volna a magyar vezetés alatt álló, magyar célok megvalósítását szolgáló dunai nagy monarchiába. Ulászló, a Dobzse László tehetetlensége folytán a szép remények füstbe mentek. Frigyes unokája, *Miksa* főherceg, nemcsak a Dunától délre eső osztrák területeket vette vissza, hanem Székesfehérvárig nyomult és ezt a várost is elfoglalta. (1490.) A magyar csapatok ugyan egészen Körmend, Léka, Szombathelyig mindent visszafoglaltak és a Dunától északra eső osztrák területeket kezükben tartották, a *po-*

zsonyi béke (1491) mégis mindent visszaadott Miksának, sőt kezén hagyta Kőszeget, Borostyánkőt, Rohoncot, Szalónakot, Kismartont és Kaboldot. Folytonos pénzzavarai között ezek után nem lephet meg II. Ulászlónál, hogy néhány évvel később (1498) osztrákoknak adta zálogba Sopron várost és vármegyét és tehetetlenségében tétlenül nézte, mikor Miksa (1505) örökösödési szerződéseinek biztosítékául fegyveresen megrohanta és egyidőre hatalmába ejtette Sopront, Pozsonyt és a Csallóközt.

A helyzetre szomorúan jellemző, hogy Horvátország a török ellen nem Magyarországtól kért védelmet, hanem Ausztriától, sőt egyes urak (Zrínyi Miklós, a szigetvári hős édesatyja, Korbáviai János) váraikat Ferdinánd osztrák főhercegnek adták át és zsoldjába álltak (1524), úgy hogy Zengg, Knin, Skordin, Kiissza, Kruppa és Ostrovica II. Lajos tudtával már ekkor Ferdinánd birtokába kerültek. Végül 1526 februárjában a horvát rendek egész Horvátországot Ferdinánd főherceg oltalma alá helyezték. Nem sokkal utóbb Ferdinándnak hódolt meg Szlavónia és a Muraköz, Kőszeg, Kismarton, Kabold, Rohonc, Szalónak, Borostyánkő pedig még Miksa idejétől osztrák kézen volt. A *nyugati határszél* eszerint *már a kettős királyválasztás előtt* le volt kötve a *Habsburg-családnak* és erős biztosítékul szolgált a szerződésekre alapított trónigényeknek.

János király halála után az erdélyi részek külön szakadtak, mindig nagyobb területeket kerített hatalmába a török hódoltság is, de a nyugati rész immár ellenmondás nélkül a Habsburg-királyokat ismerte el urául. A nyugati határon elidegenített területek azonban ekkor sem kerültek a magyar korona főnnhatósága és magyar igazgatás alá.

Az osztrák tartományokhoz csatolt városok ügyében hiába tiltakoztak a magyar országgyűlések. III. Frigyes,

illetve Miksa erőszakos foglalásától számítva másfél, sőt — Mátyás király rövid uralmát (1480—90) nem számítva e területek fölött — két évszázadon át kellett várakozniok, míg visszakerültek a magyar szentkoronához. Végre II. Ferdinánd alatt 1625-ben visszakerült Fraknó és Rabold, majd pedig *III. Ferdinánd* elrendelte a többi magyar városok és falvak: Kőszeg, Kismarton, Szarvkő és Borostyánkő visszacsatolását. (1647.) Ezzel orvosolva volt az évszázados sérelem és a *nyugati magyar határ* ettől fogva *állandó maradt.*

Sok panasz forrása volt az is, hogy a horvát végvidéken a *gráci katonai hatóság* rendelkezett s e kerületeken katonai határőrvidéket szervezett, mely azután tovább terjeszkedett és nagy területeket vont ki az alkotmányrendelte magyar hatóságok alól. így még 1538-ban megalakult a varasdi generalátus, melyhez 1579-ben a károlyvárosi járult. Ezeken kívül volt a Kulpa és Una közt a báni határőrvidék. Újjászervezésük Mária Terézia, feloszlatásuk csak Ferenc József koronázása után történt.

És már nem is említjük az *idegen katonákat* és parancsnokokat, akik magyar várakban rendelkeztek és például Győr és Komárom várakra nézve ehhez még az 1608. évi törvények is hozzájárultak, tekintettel a szomszéd tartományok hozzájárulására a hadügyi terhekhez. Nem térhetünk ki a nemzeti fölkelésekre, ide értve a szabadságharcot és nem tárgyaljuk *Napóleon* 1809. évi hadjáratát, melyben a francia csapatok elfoglalták Győrt és Pozsonyt, sőt Komáromig hatoltak, szerencsére csak átmenetileg. Súlyosabban érintette országunkat a *schönbrunni béke,* mely Fiúmét és a Száváig Horvátországot is elszakította, ámde (1814) Napóleon bukása itt is helyreállította a statusquót.

Kisebb határvillongások természetesen ezután sem hiányoztak, tekintettel arra, hogy pontos természetes határok aránylag kevés helyen vannak. Nevezetesen

Pozsonytól délre, a mai Berg határánál Pottenburg, magyarul Leányvár, Flezyndorf okleveles adataink szerint a XIII. században még magyar községek voltak s az osztrák-magyar határ vonala e ponton sok vitára adott alkalmat. És az országgyűlések ismételten sürgették Sárfenék (Scharfeneck) várának, Mannersdorf, Au, Hof és Sommerein községeknek, vagyis a Lajta folyó és a Lajta-hegység közének visszacsatolását, de hiába.

Ezek után nem lehet meglepő, hogy a világháború befejezése után volt szövetségesünk, melynek érdekeiért annyi magyar vér folyt, Moson, Sopron és Vas megyék jelentékeny részét, 4026 km^2 területet elragadott tőlünk.

II. A NYELV.

A magyar nyelv és a nemzetiségek.

1. A magyar nyelv.

ÖLCSEYVEL szólva: Keleten nőtt törzsöké fánknak, keleti a népünk, keleti a nyelvünk. Egyedül állunk, kicsiny sziget, nagy indogermán, árja tenger közepén. Még sem vagyunk testvériden árvák. Rokonaink a *finnugor* s a *török-tatár* népek és nyelvek, Kelet-Európa s Ázsia lakosságának impozáns tömegei. Ámde sokat vitatott, ma is eldöntésre váró kérdés, mi a magyar nép *eredete.* A finnugor-e az édestestvér vagy a töröktatár, vagyis hogy melyik nép tanulta el a másik nyelvét.

A *finnugor rokonság* hívei (Hunfalvy Pál, ifj. Szinnyei József stb.) a nyelv szerkezetére hivatkoznak, a régi képzők és ragok egyezésére, melynél fogva a magyar nyelv alapjában finnugor nyelv, még pedig legközelebbi rokonságban a vogullal és osztjákkal van, mert mikor az ősmagyarok elköltöztek a finnugor őshazából — a Bjelaja-Kama folyók környékén, Kelet-Oroszországban lehetett — legtovább ezekkel élhettek együtt.

Kezdetlegesek voltak persze a viszonyok, melyek között ekkor éltek.

A családban az *apa volt a fő,* míg *élt;* ha *meghalt, fia* és *menye* vagy a *veje lett* az új gazda. A férfi *keze alatt* volt a *háló,* amivel *halat* foghatott, ha *kivetette.*

Nyíllal lőtt nyuszira, az ellenségre vagy megleste, meglepte. A nő szőtt-font, sütött-főzött, varrt, fejte a tejet, nevelte a libát, a ludat. Folyók között, hegyek alján kellett tölteniök életüket, ahol volt kő meg fa; nem két-három, hét-nyolc lélek, hanem talán negyven-ötven-hatvan lakott egy-egy faluban. Az év nagy részén tél volt, mikor sok hónapon át hosszú a sötét éj, fúj a szél, száll a felhő, jéggé fagy a víz. Éhen azért nem halnak, mert van méz, vaj, néhány jó falat (máj, mell, vér). Van lovuk, mely gyorsan halad; a küszöbön ott fekszik a kutya, az eb s ezért nem is félnek, reszketnek a tolvajtól. Fedél alatt, tűz mellett megbújva akkor is meleg volt a kis fészek, ahol még ének is hangzott valamely tüzes szemről, fehér fogakról, szépséges hajról.

A halzsírszagú rokonság azonban sokaknak nem tetszett, hiszen a finnugor népek családjába tartoznak a *lappok* is és annak idején (1770) *Sajnovics* János jezsuita épen a velük való nyelvrokonság kimutatásával vetette meg a finnugor nyelvhasonlítás alapját. (Demonstratio idióma Ungarorum et Lapponum idem esse.)

És valóban a *török-tatár rokonságot* szintén nem alap nélkül hangoztatták. (Vámbéry Ármin stb.) Az ősi szókincsnek mintegy 70%-a török-tatár eredetű, mégpedig bolgár-török jellegű és legközelebbi egyezést a mai *csuvas* nyelvvel mutat; úgy 600—800 táján történhetett az átvétel, nyelvünk e gazdagodása ma még nem eléggé • tisztázott körülmények között.

Török-tatár származású szavak jelölik a földmívelés, állattenyésztés fogalmainak nagy részét, mint például ezeket: búza, árpa, borsó, bors, bor, szőlő, gyümölcs, alma, körte, barom, bika, ökör, borjú, ürü, kos, kecske, csikó, disznó, tyúk, gyapjú, sajt, író stb. Szállásaikon baltával ácsoltak kaput, ők maguk sátorban laktak; az úr bajuszt, szakállt viselt, subát, kacagányt hordott; az asszony a gyöngyöt, a gyűrűt szerette, csinos saruban járt, csattal,

kapoccsal, boglárral díszítette ruháját, *tükörben* is nézegette magát, de nem húzódott a *söprűtől* s az ő munkakörébe tartozott *az orsó, a korsó, a bögre, a teknő.* A *bátor* férfi *hurokkal* fogta a vadat, *csákánnyal, buzogánnyal* harcolt a *seregben,* mégpedig *kengyelben-nyeregben,* mert szinte *gyalázták,* aki *gyalog* ment a hadba. Ismerték a *betűt,* tudtak írni, legalább a *vezérek.* A halottat *koporsóba* tették, *sírba* temették, föléje néha *halmot* emeltek. Féltek az *ördögtől* s ezért a *bűbájos,* a táltos *áldást* mondott az *újszülöttre* és *tort* tartottak a halál után stb.

ősi szókincsünk gyarapításában résztvettek az iráni népek is, nevezetesen az *alánok* (= osszétek), akiknek szomszédságában őseink vagy a bolgár-török kapcsolatok idején, vagy kevéssel utána éltek. (De hogy ezek scythák voltak-e vagy más népcsoport, ma sem tisztázott kérdés.) Mintegy 50 szavunk való az alánoktól, többek között a *kard,* a *vért,* az *üveg,* az *asszony,* a *legény,* a *vendég,* a *gaz, gazdag, ravasz, részeg, zöld, ezüst,* a *manó,* a *méreg, fizet* stb. Iráni néptől vettük a *tehén, vár, vásár, vászon* stb. szavakat és sokan a perzsából származtatják az *Isten* szót is.

Ilyen elemekből állott a magyar nyelv, mikor őseink megkezdték a *honfoglalás* nagy munkáját s a Kárpátok övétől védett új hazát megalapították. Ámde itt ismét másnyelvű lakókkal, nevezetesen *morva-pannón szlávokkal, ószlovénekkel* kerültek össze, akiknek nyelve ismét új elemekkel gazdagította nyelvünket, különösen akkor, mikor a magyar nép a nyugateurópai kultúra intézményeit, a *kereszténységet* és a *frank államrendszert* átvette s a pásztorkodó, hadakozó nomád életmódot fölcserélte a földmívelő, iparűző *békés életmóddal.*

A *kereszténységre* vonatkozó szavainkat nagyrészt a szlávok is a *latinból* vették, hiszen a *pogány,* a *szent,* a *pap, apát, apáca, alamizsna* fogalmát az egyház mindenütt ugyanazon szókkal fejezte ki; igazi szláv szó

azonban a *pokol,* a *csoda,* a *mulaszt,* a *vecsernye* stb. Szlávoktól vettük az *ispán,* a *nádor, bán, tárnok, megye* szavakat; szláv a *rab, robot, tömlöc,* de a szláv is a latinból vette a *császár,* a *dézsma* stb. fogalmakat és elnevezéseket. A földmívelő szláv *paraszt* és *szolga munkálta* meg a *puszta ugart;* az ő *dolga* volt behordani a *gabonát, kazalba* rakni a *szénát, szalmát, abrakot* adni a *jászolhoz* kötött, *igához, járomhoz* szoktatott *marhának;* ő *kaszált,* ő *csépelt.* Közülök került ki a *bodnár, kádár, molnár,* a *mészáros, a takács,* a *kovács,* aki *kalapácsot, lakatot, kulcsot csinált,* a *cserepes* a fazekas *koronggal,* sőt a tanult *deák* is. A legtöbb *cselédi* sorban élt, de mint a *gazda családjának* tagja; sőt ha *szerencséje* volt, *szabad* ember lett, *barátja, társa* a magyar nemesnek. *Szerdán, csütörtökön, pénteken* nem volt valami bőséges az *ebéd,* a *vacsora,* de vasárnap már került *kalács* is az *asztalra.* Volt *szobája, konyhája, pincéje,* a háznak *udvara, tornáca. Pádon,* lócán ültek, *nyoszolyában* aludtak; télen befűtöttek a *kemencébe, kályhába,* melyhez *kémény* is tartozott. A *kamarában* tartották a *babot,* a *káposztát,* de *elzárták,* jól elrejtették a *pénzt,* mely akkor is ritka, tehát *drága* volt.

Az Egyház nyelve, a *latin,* egyúttal a *középkori világnyelv* volt. A közbeszéd nyelvébe aránylag mégis kevés szó ment át belőle. Nagyon érthető, hogy latin eredetű a *templom,* az *oltár,* a *klastrom,* a *káptalan,* a *kántor,* a *miniszter* neve; latin (illetve görög) eredetű az *esperes,* a *plébános,* a *káplán,* az *orgona* elnevezése; *pap* vagy *fiskális* készítette a *testamentumot. A püspök iskolájában kanonokok, a monostori* iskolákban páterek, *fráterek* voltak a tanító *mesterek;* forgatták a *pennát, pingálták a krónikás kódexeket pergamenre.* Később *árkus papirosokra* írtak *verseket, prózát,* szóval ők, nem *laikus civilek* voltak az *ideális stúdiumok* művelői, *kultiválói,* az irodalmi és művészeti *stílusok,* a *muzsika* mesterei, a *theológia* és *filozófia doktorai.* És ne feledjük el a *koronát,* a *trónust,*

az állami élet *centrumát* meg a *reális* életet, mely tele van *tragikummal, komikummal,* a sors forgandó *kázusaival.*

A latin hatással egyidős a *német* hatás, mely az újabb időkben is folyton erősebben volt észlelhető. A *hercegi, grófi* címek és *címerek,* a városi *polgárok* nagyrészt *német földről vándoroltak* hazánkba. Azóta építettek *tornyos, erkélyes kastélyokat;* akkor honosodtak meg a *céhek;* német szó a *páncél,* a *mozsár,* az *ostrom,* a *zsold. Latra, fontra* azóta vetjük a nemes *ércet,* német a *tarsolyunk,* az *erszényünk,* benne a *krajcár,* a *fillér,* a *tallér* vagy a *fitying.* A bevándorlók közt volt sok *himpellér,* sok *lator,* szóval egy *tucat selejtes, cégéres* alak, hiszen sok *mérföldről,* szinte az *Óperenciás* tengeren túlról jöttek; az ilyenek *kudarcot* is vallottak minden fortélyukkal, de *megrostálva* valóságos *pillérei* lettek a hazának, *sógorai* a magyar embernek.

A középkor folyamán a magyar nemzet sokat érintkezett *Itáliával,* különösen a pénzkereskedelem, a *banküzlet* volt főtevékenységük, sokszor *furfanggal, uzsorával,* amiért sokszor érte őket *gáncs,* mert *duplán* számítottak. De ismerték a *tréfát,* ha nem volt csak *lárifári* vagy épen *bamba,* egyébként is *tálián* volt a legtöbb *pojáca.* A *csonka* ember azóta jár *mankón;* a *tulipán,* a *narancs* azóta van *piacon,* amióta olasz *bojtárok* kötötték *istállóba* a *Bimbót.* Olasztól vettünk *kurta pipát* és a *hadipálya* is tele van olasz szóval: a *bandérium,* pláne *bandával* Nápolyból származott el hozzánk és tulajdonképen olasz a neve a magyar *huszárnak* is stb.

A *francia gavallér* az újabb korban honosította meg a *parádét.* A francia *marsall, a brigadéros, kapitány, káplár* az ármádiában *kommandírozott, alarmírozott;* a *zsandár* a duhaj legényeknek mondta *csitt, kusti mars,* stb. Rokona, az *oláh kópé, banyákkal, cimborákkal* gazdagította a magyart, míg az ozmán-töröktől, aki egy *findzsa kávé* mellett *csibukból* szíttá a *dohányt,* a *csizmát* kaptuk.

Emlékezetes az a sok *harácsolás* is, amit a *haramiák* végeztek. De már *rác* volt a legtöbb *pribék, martaidé* és rácoktól való a *kótyavelye* meg a rablás sok műszava is.

Nyelvünk természetesen manapság is folyton gyarapszik idegen szókkal; a *sport,* a *zsurnalisztika* gondoskodik erről elsősorban, de a *szociális* kérdések, a *technika evolúciója,* egyszóval az *intellektuális* élet, a *kultúra,* a *civilizáció,* no meg a *politika* folyton új meg új szavakat hoz nyelvünkbe; sokszor szükség nélkül használ idegen szavakat régi jó magyar szavak helyett, melyek így elavulnak, elvesznek a szókincsből.

Hogy csak egy-két példát említsek: *Tegétlen* (a minap) egy *alamás* (lusta) *hejt* (balga, oktalan) *fial* (mostohafiú) nagy *lévzatot* (botrányt) művelt: *állapotos* (jómódú) *atyvalának* (mostohaapjának) minden *valálát* (jószágát) el akarta orozni *atyafiaitól* (testvéreitől) és *monnónak* (mindakettőnek) mérgezett *veneréket* (italt) *törlejtett* (készített). Már *holtelevenek* (félholtak) voltak, de *hóival* (reggel) *megvanaltak* (meggyógyultak). A gonosz *hős* (ifjú) így *forbátolta* (hálálta) meg *rokonságainak* (rokonainak) *jószágát* (jószágát).

A magyar nyelv géniuszának erejére vall, hogy *elavult szavaink legnagyobb részét más magyar szavak szorították ki;* az idegen eredetű szavak inkább azelőtt ismeretlen fogalmak jelzésére szolgálnak, de ezeket is jórészt a magyarhoz idomítva vettük át és az idegen szavakkal való gyarapodás mellett nyelvünk, irodalmunk új meg új szavak alkotásával, *nyelvújítással* különösen nagy mértékben gazdagította szókincsünket. Nem feledkezhetünk meg ez alkalommal *Pázmány Péterről,* aki a hitvitázás és hitszónoklat nyelvét emelte irodalmi nívóra és zamatosságával ma is valósággal élvezetet nyújt az olvasónak. Rendkívüli érdemei vannak e téren *Kazinczy Ferencnek,* a XIX. század elején működő nyelvújítók vezérének és egyes költőinknek (különösen Vörösmarty Mihály), míg

Bugát Pál és Helmeczy Mihály inkább hírhedtté tették az alapjában nemes és szükséges mozgalmat. Velük szemben a nyelv tisztaságának megőrzésére a *puristák* léptek föl (Ponori Thewrewk Emil és főként Szarvas Gábor), akiknek sikerült is sok rosszul alkotott új szót és nyelvünkbe ok nélkül becsúszott idegen kifejezést és szólásmódot, különösen a germanizmusokat eredményesen kiirtani. Az élő nyelv azonban a szükség szerint folyton új meg új szavakat termel, a nyelvújítás ma sem szűnt meg és *Prohászka* Ottokár és több költő (Ady Endre) a magyar nyelv fejlődése szempontjából is rendkívül értékes munkát fejtett ki.

*

A honfoglalás alkalmával a magyarság a sík és dombos vidékeket szállotta meg. Az itt talált őslovének, morva-pannón szlávok és a magyarral rokon avar, bolgár(-hún) maradványok meg a később betelepített besenyők és kúnok lassanként megmagyarosodtak, úgy hogy az Árpádok vagy helyesebben *a magyar középkor idején az ország lakosságának túlnyomó nagy része magyar nyelven beszélt.* Természetes következménye ez annak, hogy a hegyvidékeket ezek a népek sem szállották meg s a dombos és sík vidékeken a magyarság között felszívódtak. A majdnem lakatlanul maradt hegyvidékeken már az Árpádok idején megkezdődött a *telepítés,* melyben magyarok is részt vettek (pl. Szepes, Turóc, Zólyom, Trencsén), de elszórtan a német (szász), tót és később az oláh és rutén telepesek között, akik itt bőséges területekhez jutottak. Nagyobb, összefüggő tömegben csak Erdély délkeleti részét ülte meg a székelység és Szent László kora óta is fenn tudta így tartani a nemzetiségét, míg a hegyvidékek más részein a magyarság jórészt beolvadt a beköltözéssel folyton gyarapodó másnyelvű telepesek közé. *Városaink* nagy részét szintén idegenek, nevezetesen németek, olaszok, vallonok építették és népesítet-

ték be, de a sík vidékeken ezek is jórészt magyarok lettek (Esztergom, Székesfehérvár) vagy egyenesen magyar eredetűek. (Szeged, Debrecen stb.)

Az Árpád-kor világnyelve, a latin, volt az egyházi élet, a hivatalos iratok, az irodalom nyelve, aminthogy az oktatás első célja is a latin nyelv tanítása volt, de a *társadalmi érintkezés* az egész országban magyar nyelven folyt. A magyar nyelvet használta az egyház is a prédikációkban, a néppel való érintkezésben és a térítés idején, mikor idegen származású papok (pl. Szent Gellért) nem tudtak jól magyarul vagy egyáltalán nem ismerték nyelvünket, tolmácsokkal gondoskodtak arról, hogy megértsék az igét, amint erről pl. Szent Gellért legendája igen érdekes adatokkal szolgál. És amikor Somogyvárat egyenesen francia bencések számára alapították, a magyarul még kevéssé beszélő szerzetesek használatára többek között temetői (halotti) beszédet készítettek, mely szerencsénkre ránk is maradt, mint az ősi magyar nyelv legnagyobb Írott emléke. Ehhez csatlakoznak azután a königsbergi töredék néven ismert imádság, a gyulafehérvári glosszák, a Mária-siralmak stb.

A *hivatalos iratok,* a *törvények* szövege latin nyelven íródott és nemcsak a papok, hanem világiak között is akadt (pl. Fülöp pozsonyi alispán Nagy Lajos korában), akinek a latin tudása, stílusa minden kritikát kiállhatott.

Ámde általában az írók, még inkább a szerkesztők *magyarul gondolkoztak,* illetőleg a magyar kifejezéseket el nem kerülhették. Már legrégibb okmányunkban, Szent István pannonhalmi alapítólevelében találunk magyar helyneveket: Fizegy, Bálványos, Tömörd, Varsány, Vág, Pozsony stb., ha nem is magyarosan írva. A *tihanyi alapítólevél* ellenben, melyet I. Endre 1055-ben adott ki, nemcsak egyenesen a nép nyelvére hivatkozik a helyneveknél (amely mondatik, neveztetik: «qui dicitur vocatur»): (Sió)fok, Kerthel, Gamás, Szigetszád stb.

hanem azonfelül magyar szavakat, magyar kifejezéseket kever a latin szövegbe: körtvélyfa, mogyorókerék, sárfőeri, mogyoróbokorra(monoraubukurea),vásárakutra (uuasarakuta reá), nagy aza fehérre (nogu azah feherea), Fehérvárra menő hadútra (Feheruuarurea meneh hodu utu reá) stb.

Nem kevésbbé érdekes ilyen szempontból *Kálmán törvénykönyvének* bevezetése, melyben Albericus pap Szerafin esztergomi érseknek (1095—1104) magát mentegetve azt írja, hogy kevéssé járatos ennek a népnek, t. i. a magyarnak nyelvében, de az érsek parancsára vállalta a munkát, a törvények latin szövegének leírását. Csak arra kéri az érseket, hogy mielőtt nyilvánosságra hozná, a tökéletlent pótolja, a hibákat kijavítsa. Ebből pedig kitűnik, hogy a tarcali zsinaton, illetve országgyűlésen magyarul tárgyaltak, magyar nyelven hozták a határozatokat és csak utóbb fordították le a szöveget latin nyelvre.

A dolog természete szerint, de a reánk maradt latin jegyzőkönyvek magyaros latinsága, magyaros bírósági kifejezések tanúsága szerint is a *bíráskodás* magyarul folyt és csak ha külföldi bírósági megbizott jött valamely egyházi ügy eliiftézésére, kellett a latin nyelvet használni. (Pl. Boldog Margit szenttéavatási pere alkalmával.) Természetes továbbá, hogy a latin okleveleket, írásokat vulgari eloquia, vagyis magyar szöveggel is ismertették az illetékes (nem papi) egyének és testületek előtt.

Az urak váraiban, a királyi palotában magyar volt az élet; a *regősök* magyar nyelven hirdették az ősök dicsőségét, derítették jókedvre a vendégeket. így maradt reánk az Árpádok hűn hagyománya is, bár írásba külön nem foglalták.

És ami áll az Árpádok Magyarországára, azt mondhatjuk általában a mohácsi vészig terjedő időre. A magyar nyelvű *lakosság* volt túlnyomó többségben a székely

havasoktól a stájer határig, a magyar nyelvterület felhúzódott a Vág völgyébe és túlterjedt a Dráván, a Szerémségbe. Fejlődött a magyar *irodalom* mind prózában (pl. B. Margit élete, bibliafordítások [Jordánszky-kódex] stb.), mind versben. Az elbeszélő költemények ismét vagy a messze múltba szállottak vissza (Emlékezzünk régiekről), vagy egykorú eseményeket örökítettek meg. (Szabács viadala stb.) A *líra,* melynek nyomai a kalandozások (Sanct Gálién) és Szent Gellért korára mennek vissza, ekkoriban inkább csak a vallásos érzés kifejezésére szorítkozik, amely ez időben eggyé forrott a nemzeti érzéssel. (Angyaloknak nagyságos Asszonya.) Magyarul szólott Temesvári Pelbárt, a tüzes ferences hitszónok és magyarán mondta meg a véleményét Zsigmond nádora Carrara hercegről. Durazzói Károly nápolyi herceg fiai magyar nyelven nevelődtek a visegrádi udvarban és csak természetes, hogy Mátyás második felesége, Beatrix, megtanulta a magyar nyelvet, mikor Magyarország királynéja lett.

A *mohácsi vész,* helyesebben az utána következő megoszlás derékba törte a nemzeti Magyarország fejlődését. A *török háborúk* nemcsak a hadviselő férfiak számát ritkították, hanem a rabszolgául elhajtott magyarok (férfiak, nők, sőt gyermekek) százezrei vesztek el a magyarság és a kereszténység számára. Elég e téren Szolimán hadjáratára vagy az 1660-iki erdélyi török-tatár dúlásra utalnunk, avagy a szegedi rabszolgavásárt említenünk, melynek rengeteg magyar portékáját a magyarság egyeteme is sirathatta. A Nagyalföldről a hihetetlen török adózás miatt pedig a magyar maga menekült s így a régen sűrű magyar lakosság helyén óriási pusztaságok támadtak. Betetőzték azután mindezt a felszabadító hadak dúlásai a magyar falvakon. Egyedüli vigasztaló, hogy a földönfutó magyarság a Felvidék magyarságát erősítette és kivitték, hogy a német városokban is letelepedhettek a magyar nemesek.

A *hábsburgi Magyarországon* a latin maradt a hivatalos nyelv, bár egyben-másban már a német is kezd érvényesülni és Miksa például az országgyűlésen is németül szólt a rendekhez. A magyar udvarházak, a főúri kastélyok azonban magyar szótól hangosak. Magyarul intézték alattvalóik sorsát a magyarországi *basák* és bégek, még inkább a kádik és volt rá eset, hogy a budai basa a bécsi német írásra magyarul válaszolt, sőt szemrehányást tett a magyar nyelv mellőzése miatt.

Erdély hivatalos és társadalmi nyelve mindenben a magyar volt, de emellett az erdélyi szászok megtartották nemzeti nyelvüket, kultúrájukat, sőt az erdélyi fejedelmek — részben a protestáns vallás terjesztése végett — oláh nyelvre fordíttatták a Szentírást s ezzel megvetették a román irodalom alapját.

A *protestantizmus* egyébként is fölhasználta a könyvnyomtatást és a nép nyelvét iskolában, irodalomban egyaránt fölkarolta. A bíboros Cicero, *Pázmány Péter* hatalmas egyénisége azonban még ebből a szempontból is diadalmaskodott és a harcos katholicizmus a magyar nyelv művelésével is nagy érdemeket szerzett.

A *felszabadító háború* (1683—1699, illetve 1716—1718) megszabadította hazánkat a török uralomtól, de a lakatlanná vált területek gazdaságilag értéktelenek voltak, így indult meg a *telepítés,'mély* jórészt idegen ajkú lakossággal töltötte meg a Duna mellékét, a Bácskát, Békést, majd meg a Temesközt, a hajdan színmagyar vidékeket. Ehhez járult, hogy teljesen a magyarság kizárásával szervezték meg a *határőrvidéket,* melyet Mária Terézia egészen Máramarosig terjesztett ki s ekkor már beleillesztette a Székelyföldet, a székelyeket is. Az erdélyi részeken veszedelmesen terjeszkedett az oláhság és nagy baj volt magyar szempontból, hogy az úgynevezett szlavón megyéket (Szerém, Verőce, Pozsega), melyek tulajdonképen a magyar anyaországhoz tartoztak, Mária

Terézia a horvát bán alá rendelte s így e megyék ősi magyarságának maradványai is veszendőbe mentek.

Szerencsére a Felvidékről és az erdélyi részekről megindultak a magyar rajok is, majd elkövetkezett *II. Rákóczi Ferenc* szabadságharca, mely magyar katonai és hivatalos nyelvével, tüzes nemzeti érzésével új erőre keltette a magyarságot. Pedig immár nyíltan hirdették, hogy a magyar nyelv kihalóban van. Van statisztika, mely mindössze 20%-ra teszi a magyar nyelvűek összes számát. Annál meghatóbb az úgynevezett *nemzetietlen kor* hatalmas nemzeti munkája, mely gravaminális politika nélkül az idegen telepesek nagy részét asszimilálta és az Alföld meg a Dunántúl magyar jellegét megmentette és biztosította. Megindult azután a testőrök működése is és a magyar nyelv irodalmi szempontból is megerősödött.

A kor viszonyainak megfelelően a *főnemesség* aulikussá lett, Bécsbe szokott, franciás-németes műveltsége mellett sok a magyar nyelvet el is felejtette; a *táblabír óvilág,* a vármegyei élet hivatalosan a latin nyelvet használta; az iskola is elsősorban a latinnyelvi készség elsajátítására fordított gondot; a hadsereg nyelve lassankint a német lett, sőt II. József — akinek magyar nevelője is volt — az ország hivatalos nyelvévé minden vonatkozásban a németet tette[1] és állásvesztéssel sújtotta, aki két év alatt meg nem tanul németül: a magyar nyelv, mint palma sub pondere, terjed, erősödik, csinosodik és érvényesül a társadalmi életben, azután az iskolában, majd meg az állami élet különféle intézményeiben.

[1] Bár megokolásában kijelentette, hogyha a magyar nyelv volna általánosan elterjedve az országban, föl lehetne használni a közigazgatásban a latin helyett; nem a magyar nemzetiség elnyomása volt tehát a célja, hanem a magyar tartomány beillesztése az *egységes* birodalomba, melynek zöme a *német* birodalom.

II. József trónralépésének évében megindult az első *magyar újság,* a Magyar Hírmondó, majd meg a Magyar Kurír. Bessenyei György és utána Révai József a magyar nyelv művelésére — a francia akadémia mintájára — tudós társaság, akadémia alakítását szorgalmazzák és mondhatni véletlenen múlt, hogy e nemzeti ügynek 1825-ig kellett várni a megvalósulásra. Országgyűlésen hangoztatják (Felsőbüki Nagy Pál), hogy *nyelvében él a nemzet.* Mellőzni kezdik a latint és II. József germanizáló törekvéseire visszahatásképen is a magyar nyelvet használják. Megindul a magyar *színjátszás* (1790) Pesten és Kolozsvárott, bár ennek még sokáig kell küzdenie a német társulatokkal.

Nemzeti érzés fűti az *országgyűlés* tagjait, akik II. József halála után összehíva (1790—91), eltörölték a német hivatalos nyelvet és helyébe eleinte a magyar nyelvet akarták iktatni, de csak az országgyűlési naplók kétnyelvűségét (latin és magyar) sikerült kivívni, ellenben a kormányszékek nyelvének «most még* megmaradt a latin. Az *iskolákra* nézve a kormányzat is kifejezte azt a hajlandóságát, hogy a gimnáziumokban és az alsóbb iskolákban a magyar nyelvnek, mint a birodalom főnyelvének különös gondját viseljék; ahol pedig az iskolai ifjúság nagyobb része tud magyarul,, az előadás nyelve a magyar legyen, melyet «az egész országban terjeszteni akarunk* — mondotta leiratában maga a király. Törvénybe mindamellett csak annyi került, hogy a közép- és felsőiskolákban a magyar nyelvnek külön tanára legyen; a király pedig biztosította a rendeket, hogy idegen nyelvet nem tesz hivatalos nyelvvé (ami természetesen nem vonatkozott a főkormányhatóságokra és a hadseregre).

Így tulajdonképen a *latin* nyelv uralma erősödött meg, hiszen a vármegyék egy része ekkor még ezt értette a patria linguán és «a nemzet saját tulajdon nyelvének

ítélte, a magyar nyelv hivatalos téren való érvényesítését ellenben nem sok kívánta. A *horvátok* a latin érdekében nyíltan ellenmondottak a magyar nyelvi követeléseknek, melyeknek még az országgyűlésen is volt ellenségük, elsősorban a felsőház. Sőt a *szerbek* temesvári gyűlése, mely hivatalos nyomásra és irányítás mellett jött össze, egyenesen fenyegetőleg lépve föl, az «illír nemzet» nevében külön országot és kormányzatot követelt. Egyes udvari körök már ekkoriban az oláhokat és a különféle szlávokat játsszák ki a magyarok ellen, nevezetesen vezető állásokba őket vagy denunciáló renegátokat juttatnak s a magyar nyelv érvényesítését minden eszközzel igyekeznek megakadályozni. Ennek tulajdonítható annak a mozgalomnak szomorú eredménye, mely a magyar ezredekben kívánta érvényesíteni a magyar nyelvet és azt kérte, hogy ide csak magyar tiszteket nevezzenek ki. A Graeven-ezred tisztjeit, akik e kívánságukat írásban is kifejezték, megbüntették, a katonaság kérdését tárgyalásra sem engedték.

A megindult mozgalmat azonban nem lehetett megállítani. Az 1805. *évi országgyűlés* kimondotta, hogy föliratait ezentúl latin és magyar nyelven fogja fölterjeszteni, a helytartótanács a magyar beadványokat köteles elfogadni és rájuk magyarul válaszolni; a pereket, a kúria kivételével, magyar nyelven lehessen folytatni.

Jellemző a helyzetre, hogy az *uralkodó család* több tagja magyarul tanult és Ferenc király, aki maga is jól beszélt magyarul, az országgyűlésen ismételten hangoztatta, hogy «eggyek voltunk, eggyek vagyunk és eggyek is maradunk mindhalálig». így történt, hogy az 1808. évi országgyűlésen kimondották a magyar nyelvű tisztképzés számára építendő *Ludoviceum* felállítását (bár még hat évtizedig kellett várni a megvalósulásra).

Egyébként azonban hiába hangoztatta *Felsőbüki Nagy Pál,* hogy «a nemzetiség magánál az alkotmánynál is

nagyobb kincs, mert az elveszett alkotmányt vissza lehet szerezni, de a nyelvvel együtt maga a nemzet is örökre sírba dől, melyből többé nincs feltámadás»; hiába hoztak a rendek határozatot a magyar nyelv érvényesítésére, a király, különösen a görög keletiekre való hivatkozással, nem járult hozzá a rendek javaslatához. A napóleoni háborúk és még inkább a *bécsi kongresszus után* természetesen szó sem eshetett a magyar nyelvre vonatkozó törvényhozási intézkedésekről. Ellenkezőleg, az egész vonalon újra a latin nyelvű tanítást erőltetik és emellett *germanizáló törekvések* kezdtek érvényesülni és például a színmagyar Debrecen iskolájában nagyobb gondot fordítottak a német nyelv tanítására, mint a magyarra és a református Vay József elve, hogy a tanítás nyelvének az anyanyelvnek kell lenni, a református iskolákban is alig jutott szóhoz. A katonai s általában a bécsi hatóságok eljárására és a magyarsággal szemben való elfogultságára talán legjellemzőbb a székelységet is magába foglaló határőrvidék iskolai statisztikája: 7 magyar, 424 szerb-horvát, 143 oláh, 137 tót, 2 görög, 2 zsidó, 57 német, vagyis héttel szemben 863 idegen nyelvű.

Itt voltak azonban a költők, az írók, a tanárok és a vármegyék ellenállása révén újra szóhoz jutott országgyűlés.

Horvát István és *Révai Miklós* munkássága nemcsak a tudományos irodalom szempontjából jelentős, hanem a nemzeti érzés és a nemzeti nyelv szempontjából is. Pray, Katona hatalmas történetírói munkássága latin nyelven folyt, az ő műveik ellenben magyarul készültek és még jelentősebb, hogy az általuk és társaik által nevelt ifjúság a tudományos munkálkodásban már a magyar nyelvet használta. *Hét* magyar *újság* is van már, ha nem érik is el a német nyelvű Pester Zeitung példányszámát. (A katholikus Egyházi Értekezések és Tudósítások mellett a protestánsok a Lelkipásztori Tárházat

adták ki; a katholikusoknak volt német nyelvű lapjuk is, a Zeitblätter.)

Nem vándorkomédiás már a magyar *színészet* sem, hanem udvarképes művészet, mert például 1820-ban, mikor Ferenc király Budán tartózkodott, a székesfehérvári magyar színtársulatot Pestre rendelik és a király maga is végignézi Kisfaludy Károly színművének (A tatárok Magyarországon) magyar előadását.

Berzsenyi, a két Kisfaludy, Vörösmarty, Kölcsey, Virág Benedek, az *irodalom* útján csöpögtetik a szívekbe a haza, a nemzetiség, a nyelv megbecsülését. Hozzájuk szegődik Felsőbüki Nagy Pál, Széchenyi szerint nemzetiségünk megmentésében az első bajnok», maga *Széchenyi* és *Wesselényi,* a reformkorszak legkiválóbb vezérei. Tanárok, színészek, írók és államférfiak vállvetett munkával törik a magyar ugart, keltik új erőre a nyelv megbecsülését és ebben lelkesen támogatja őket a *katholikus egyház* számos papja, mint például Pázmándi Horváth Endre, Guzmics Izidor, majd Czuczor Gergely és annyi más. Jellemző, hogy az országgyűlésen minden papi követ tudott és beszélt magyarul. És nem maradt el a *királyi család* sem. A király a trónörökös nevelőjévé magyar embert tett meg, a nádor és felesége pedig érzésben teljességgel magyarrá vált.

Így az országgyűlés már megmunkált talajra talált, amikor kimondotta az akadémia megalapítását (1825), majd pedig, hogy közhivatalt csak magyarul tudó viselhet, ügyvéd csak magyarul tudó lehet. (1830.)

Az 1832—36. országgyűlés a törvényhozás nyelvévé tette a magyart, mikor a magyar és latin szöveg közül a magyart jelentette ki hitelesnek, de azért még a tanácskozásban is használták a latint, sőt a felsőtáblán rendszerint latinul beszéltek és akadt olyan főrend is, aki sem latinul, sem magyarul nem tudott. A törvényeket tehát két nyelven szerkesztették és érdekes szokás, hogy

a nádor a magyar, a prímás a latin szöveget hitelesítette, mikor a királyhoz terjesztették szentesítés végett.

A következő (1839—40) országgyűlésen mind a törvényhatóságok, mind az országgyűlés feliratainak nyelvévé is a magyart tették; a helytartótanács és a kamara, a magyar ezredek parancsnokságai magyar hatóságokkal magyarul kötelesek levelezni. Kimondják, hogy lelkipásztor nem lehet, aki magyarul nem tud és három év alatt az anyakönyveket mindenütt magyarrá kell tenni. Még tovább ment az *1843—44-iki országgyűlés,* mely az országgyűlés és a törvények kizárólagos nyelvévé tette a magyart; magyar lett a kormányszékek és a bíróságok meg a közoktatás nyelve, de például a másajkú községek elemi iskoláiban csak az utolsó osztály tanításnyelve lesz a magyar. A kapcsolt részek élhetnek tovább is a latinnal, de közép- és főiskoláikban a magyar nyelvet mint rendes tantárgyat tanítani kell.

Ámde ekkorra már kifejlődött a *nemzetiségi ellenhatás.* A horvátok, akik még 1830-ban azt kívánják, hogy a magyar nyelv Horvátországban is minden módon terjesztessék (Zágráb és Varasd megyék követi utasítása), különösen *Gáj* Lajos izgatására most az *iUyrizmus* eszmekörébe kerülnek.[1] Megfeledkeznek arról, hogy a magyar nyelv náluk tulajdonképen csak az anyaországgal kapcsolatban kerül használatba, egyébként összes ügyeiket horvátul intézhetik; az ellen is tiltakoznak, hogy az országgyűlésen magyarul kelljen beszélniük. És a szlovén követek, akiknek vezére Szallopek, «a horvátok kalapácsa», nemrégen azt mondotta, hogy inkább le-

[1] A magyarság ellen való mozgalom már közvetlenül a mohácsi vész előtt is jelentkezett ugyan, de ez csak átmeneti jellegű volt és egyáltalán nem általános; okát pedig a török támadásokkal szemben kívánt védelem elhanyagolásában és az ebből származó elkeseredésben találhatjuk meg.

mondana a mandátumról, semhogy latinul beszéljen, most a horvátok mellé állva latin szónoklataikkal tüntettek a magyarok ellen.

A délszlávok egyesítésére törekvő illyrizmus mellett hangot ad a *pánszlávizmus* is, melynek főképviselője a tót *Kollár* János pesti evangélikus lelkész és költő fennen hirdeti, hogy minden szlávnak csak egy hazája van.[1]

Izzik a parázs a szerbeknél, az oláhoknál is. Az elégületlenséget szítja néhány túlbuzgó magyar földbirtokos és tisztviselő erőszakoskodása, de még inkább a nemzetiségi eszme térhódítása, mely európaszerte mind erősebben dobog a népek szívében. Maga Széchenyi óva intette az országgyűlést és a társadalmat a túlságos követelésektől és a magyar nyelvnek inkább a békés, mint az erőszakos terjesztését ajánlotta.

Valóban az addigi *eredmények* — bár Kölcsey szerint egy ittjáró angol a nemzeti nyelv teljes érvényesítését a vad törzseket is megillető elemi jognak mondotta — egyáltalán nem kicsinylendők. Ferenc József főherceg, mint 17 éves ifjú, de a trón várományosa, királyi megbízásból magyar nyelvű beszéddel iktatta István főherceget Pest vármegye főispáni székébe és István főherceg «örömmel hallotta ez alkalommal ajkairól zengeni édes hazánk nyelvét[1]. V. Ferdinánd magyar nyelven nyitotta meg az 1847—48. országgyűlést, ami sok képviselő szemébe örömkönnyeket csalt, hiszen Majláth országbíró szerint «nemzetiségünket, melynek főpajzsa a nyelv», a király ezzel helyezte ismét jogaiba. A magyar nyelv különösen a városi polgárság körében örvendetesen ter-

[1] Jellemző Kollár mentalitására, hogy a magyar beszéd szerinte idegen nyelven való ugatás. Durva elfogultságával méltóan kapcsolódik Kollowrat osztrák államminiszterhez, aki körömszakadtig ellenzett minden magyar kívánságot, de melegen pártolta a cseh nemzeti törekvéseket.

jedt és az országgyűlés mint természetes dolgot iktatta törvénybe, hogy *Magyarország hivatalos nyelve a magyar.*

Nagy kavarodás oka volt azonban az a hozzátoldás, hogy e törvény Szerém, Verőce és Pozsega vármegyékre meg a tengermellékre is kiterjed s ezek mindössze hatévi halasztást kapnak. A *horvátok* tiltakoztak az egész nyelvtörvény ellen, a szerbek külön területet és kormányzatot kívántak, mire Kossuth azt válaszolta, hogy akkor a kardnak kell dönteni. Élesen felelt Kossuth a horvátoknak is és a helyzetet még jobban elmérgesítette a kérdés hírlapi tárgyalása, pedig a nyelvtörvény a horvátoktól mindössze azt kívánta, hogy az anyaországgal való érintkezés történjék magyar nyelven; belügyeikben szabadon használhatták nyelvüket, sőt ezt egy magyar törvény később kötelezőnek mondotta ki. A *szerbek* ez időtől, 1848 május 15-től számítják nemzeti öntudatuk ébredését, amikor a karlócai gyűlésen szabad és független nemzetnek nyilvánították magukat, miután már előbb elégették, széttépték a magyar anyakönyveket. Az *oláhok,* akik közül pl. Janku Abrahám eleinte a magyarokkal együtt éltette az uniót, a balázsfalvi gyűlésen hasonlóan teljes egyenlőjogúságot követeltek nyelvük számára és Bamutiu Simon kijelentette, hogy nem adják el országukat és nyelvüket. A gyűlés követelései között szerepelt, hogy államköltségen emeljenek román elemi, közép- és főiskolákat, állítsanak román nemzetőrséget román tisztekkel, román egyházuk mindenben független legyen és évenként román nemzetgyűlést tarthassanak. Végül megmozdultak a *tótok* is, bár az agitáció náluk ért el legkevesebb sikert. És mind e mozgalmak akkor jöttek, mikor a nemzet az önvédelmi harcban egyébként is teljesen le volt kötve. És a szerbek mozgalmát a kragujeváci szerb szkupstina, az oláhok törekvéseit Bratianuék szintén *külföldről* támogatták. Hiába volt már ekkor 40% a magyarság arányszáma, tehát túlnyomó minden

más nemzetiséggel szemben: hiába a szépirodalom és a napisajtó túlnyomóan magyar jellege, a szabadságharc bukásával egyidőre *elbukott a magyar nyelv érvényesülése* is olyan értelemben, hogy ez legyen az állami, a kulturális és társadalmi élet nyelve s egyúttal összekötőkapocs a hazai különböző nemzetiségek között.

Az *abszolutizmus* a magyar hegemóniával szemben a divide et impera elvét követve a nemzetiségek egyenlőjogúságát hirdette, tényleg pedig a *német nyelvet* jobban erőltette, mint a magyar törvények és gyakorlat a magyarra nézve valaha is kívánták. Bach mint a birodalmi centralizmus eszközét egységesítő tényezőnek tekintette a német nyelvet közigazgatásban, bíráskodásban, iskolában egyaránt, de így a nemzetiségeknek csakhamar látniok kellett, hogy a magyar uralom toleránsabb volt velük szemben. És mihelyt a külpolitikai események megbuktatták a centralizáló törekvéseket, ezekkel együtt buknia kellett a germanizálásnak is. Beigazolódott, hogy Magyarországon más nyelv, mint a magyar, nem használható az ország egyetemes állami és kulturális ügyeinek intézésében.

A *67-es kiegyezés* ismét jogaiba iktatta a magyar államnyelvet, de ennek kiegészítő pontjai a horvát kiegyezés, a nemzetiségi és népiskolai, valamint a görög keleti egyházakról szóló törvény. A *horvát kiegyezés* értelmében a Dráván túl horvát a hivatalos nyelv; Eötvös József *nemzetiségi törvénye* a nemzetiségeknek megadta a jogot nyelvük érvényesítésére a közigazgatás, a bíráskodás és még inkább a kulturális és társadalmi téren; a *népiskolai törvény* az iskolafenntartókra bízta a tanítás nyelvének meghatározását, a *görög keleti* szerb és román egyház pedig teljes autonómiával mindenben nemzetiségi alapon szervezkedett. Horvátország, melyhez most már hozzákapcsolták a szlavón megyéket is, ezóta a horvát nemzeti kultúra jegyében fejlődött; a nemzetiségek megalkották

gazdasági és kulturális szervezeteiket (Astra, Albina, Matica, később Szokol, Őrei stb.), kiépítették egyházi intézményeiket, iskoláikat; voltak nemzetiségi képviselőik; a községek, városok igazgatásában érvényesültek, ahol többségben voltak, ők szabták meg a tanácskozási és hivatalos nyelvet.

Az abszolutizmus idejét a magyarság ugyancsak megsínylette, a *nemzetiségek,* különösen a tótok és oláhok nagyon megerősödtek. Csak az erdélyi részeken 300 magyar többségű községből oláh lett, 11-ből szász és a magyarság mindössze 26 községben jutott többségre az 1840—1890. évek között! Sokat veszített a magyarság a romániai, dráván túli, később az amerikai *kivándorlás* folytán is. Száma a kiegyezés óta mégis folyton gyarapodott, arányszáma folyton javult. 1870-ben 6,163.000, 1910-ben pedig 9,944.000 s ehhez járul a horvátországi több mint százezer magyar meg a félmillióra tehető amerikai és romániai kivándorolt és csángó, ami százalékokban 46-5%-ról 54'5%-ot jelent, vagyis relatív többségről tekintélyes *abszolút többségre* emelkedtünk, amiben az az igazán értékes jelenség, hogy az összes nemzetiségek száma is emelkedett, tehát gyarapodásunk elsősorban a természetes fejlődés eredménye. A *kulturális élet,* az irodalom, a sajtó túlnyomó részben magyar jellegű volt, amit igazol, hogy az összes sajtótermékeknek mintegy háromnegyedrésze a magyar nyelvre esett. A kulturális élet központjai, a *városok,* mindenfelé erősödtek magyarságukban, sőt hatásukat éreztették a környező községekben is. A magyar nyelv ismerete örvendetesen terjedt és a *magyarul beszélők* száma 30 év alatt (1880—19x0) 7,222.000-rŐl 11,820.000-re, vagyis 52-5%-ról 647%-ra emelkedett.

Bizonyosan része volt ebben a *milleniumi* hazafias föllángolásnak is, mely azonban nem állott meg a belső intézmények nemzetivé tétele mellett, hanem a magyar

nyelvet érvényesíteni igyekezett a kiegyezés óta németnek maradt közös intézményekben, nevezetesen a *hadseregben,* ahol mindössze a honvédség volt magyar (Horvátországban horvát) jellegű. Ferenc József konzervatív katonai felfogása azonban féltette e mozgalomtól a hadsereg egységét és valószínűleg Ferenc Ferdinánd trónörökös hasonló irányú föllépésétől is támogatva kiadta a híressé vált hadparancsot *(Chlopy,* 1903), melyben mindenfajta nép sajátságainak tisztelete mellett hangoztatja ragaszkodását hadúri jogaihoz és a hadsereg egységéhez. A közös hadsereg magyar ezredéiben eszerint megmaradt a német vezényleti nyelv, de azért lassan-lassan itt is kezdett tért hódítani a magyar és pl. br. *Pitreich* hadügyminiszter egyenesen a hadsereg érdekének mondotta a nemzeti követelések egy részének megadását. 1913-ban az új véderőjavaslatok a katonai bíráskodásban is helyet adtak a magyar nyelvnek. A világháborúval járó kataklizma azonban magát a közös hadsereget is elsöpörte.

Végeredményben csak az ellentéteket szította az a harc is, mely Kossuth Ferenc miniszterségе alatt (1907) a *MÁV horvátországi vonalainak hivatalos nyelve* miatt tört ki. A horvát képviselők horvát nyelven obstruáltak a javaslat ellen, ami a képviselőház elnökségénél is zavart idézett elő: a házelnök megengedte a horvátnyelvű beszédet, az alelnökök nem. A vita eredmény nélkül húzódott és végül is az egész javaslatot egy szakaszba foglalva az intézkedést a kormányra bízták. *Apponyi népiskolai törvénye* ellen (1907) a nemzetiségi képviselők indítottak obstrukciót, mert a javaslat megkívánta, hogy amely iskola magyar tannyelvű volt, ne lehessen mássá, továbbá, hogy minden elemi iskola, amely államsegélyt kap, legalább a felsőosztályokban eredményesen tanítsa a magyar nyelvet is. A javaslat törvényerőre emelkedett ugyan, de mihelyt *Tisza István*

lett a miniszterelnök, a nemzetiségektől sérelmesnek vélt részleteket csakhamar visszavonta, bár ezzel a románokat, szerbeket egyáltalán nem nyerte meg, aminthogy a MÁV-ra vonatkozó horvát kívánságok honorálása sem ért el komoly eredményt.

A szláv népeknél a szokolegyesületek, az oláhoknál a bámulatosan megszervezett vallási, kulturális és gazdasági összetartás, melyet Bukarestből irányítottak, a szászok egyeteme nemcsak a faji és nyelvi összetartást ápolták, hanem messzemenő politikai célok szolgálatában állottak, melyek az összeomlás után a magyar államtól való elszakadásban nyilvánultak meg.

Az összeomlás után a *trianoni határok* a magyar nemzettestet szétdarabolták és több mint három millió magyar idegen járom alá került, ahol élet-halálharcot kell vívnia a legelemibb nyelvi jogokért, úgyhogy nemzetiségüknek — mondhatni — egyedüli érvényesülése a szépirodalom tere, mely újabban mutat is lendületet, nagy magyar tehetségeket, de az iskola, az állami élet — mondhatni —száműzte s ahol teheti, üldözi a magyar nyelvet.

Ezzel szemben a majdnem egynyelvű nemzeti állammá vált Csonka-Magyarország, melyben 7,945.000 lakos közül 6,718.000, tehát 84.52% a magyar anyanyelvű lakosság és mindössze 555.000 német és 16.400 tót, egy-két ezer oláh és szerb él, a nemmagyar ajkúaknak törvényben biztosít teljes szabadságot nemzetiségük érvényesítésére és fejlesztésére, aminek különben legfőbb biztosítéka a magyar nemzet évezredes jóindulata a testvérnek tekintett másajkúak iránt, akik itt szabadon élhettek, gyarapodhattak és tőlük csak egyet kívántak Zrínyivel: «Ne bántsd a magyart», a magyar nyelvet, nemzeti létünk alapját, palládiumát.

Kötelességünk végül megemlékezni a *külföld magyarjairól.* Messze kell visszamennünk e téren is, a honfoglalás előtti időkbe.

A bíborban született Konstantinosz császár szerint, amikor a IX. század közepe táján a magyarok (turkok) Lebediában laktak, valami okból *sábartoiasphaloinak* hívták őket. Amikor azután a besenyők hirtelen rájuk támadtak, a magyarok vereséget szenvedtek és két részre oszoltak. Az egyik, a nagyobbik rész tovább vonult nyugat felé, a kisebbik rész keletnek, Perzsia felé futott és ezt továbbra is sabartoiasphaloinak nevezték.

Ámde e tudósítás első felét Karácsonyival bátran tévedésnek vehetjük. Az asphaloi görögül szívóst jelent, a sziavorti ellenben örmény szó (= fekete fiúk) s így ezen a néven csak azt a részt jelölhették,[1] amely a mai Tiflisz várostól nem messze, a Kúr folyó völgyében helyezkedett el. ők magukat (legalább részben) szintén magyarnak nevezték, róluk egy völgy Magyar nevet kapott, hanem a sok háborúskodásban megsemmisültek; utoljára 1287-ben említik őket.

Szomorú tény, hogy a magyarság egy nagy része, Karácsonyi szerint az egész nemzetnek mintegy harmada, három törzs elveszett, mielőtt még a nemzet eljutott volna a mai hazába. És még ennél is több lehetett a veszteség, mert a nyugatnak tartó rész, úgy látszik, még további csoportokat hagyott el útközben. Ilyen elmaradt magyarokról értesült 1436-ban *Barbaro* Jozafát nevű velencei tudós utazó, mikor Azovban járt. Az ő értesítése alapján magyar ferencrendiek mentek volna hozzájuk, de az orosz cár megakadályozta, hogy országába katholikus szerzetesek menjenek. Pedig az ott maradt

[1] Van olyan magyarázat is, mely a szabir (hún) és fái (vál, alán) szó összetételének veszi a sabartoiasphaloit; csakhogy ennek elfogadása egy csomó megfejthetetlennek látszó nehézséget hozna magával.

magyarok ügye Mátyás király figyelmét is fölkeltette, de visszatelepítésük tervének megvalósítására nem került sor.

Talán hasonló elmaradt magyarokról és nem nagyobb tömegű népről szólott *Julián* dominikánus szerzetes tudósítása, aki közvetlenül a tatárjárás előtt járt Nagymagyarországban, a Bjelaja folyó, Baskiria, Baskardia környékén, miután egyik rendtársa, Ottó, már előbb járt ott, de visszatérése után hamarosan meghalt. Julián Nagymagyarországában az emberek «nyelve teljességgel magyar vala és megértik vala őt és ő azokat#. Vallásuk még pogány volt s ezért Julián (1236) visszasietett, hogy térítőket hozzon és itthon hírül adja a tatárok közeledését. Az újabb expedíció azonban alig indult el, máris visszatért a hírre, hogy a tatárok elpusztították Nagymagyarországot és az ott lévő magyarokat.

A magyarság e vérvesztése azonban később sem szűnt meg.

Anonymus szerint (45. fej.) a honfoglalás után *Zoárd* vezér vitézeivel elfoglalta Durazzó és a rác föld között lévő földet, bevette Filippopolt, de ott is maradt, feleséget onnan vett és amikor meghalt, emberei nem költöztek vissza a Duna-Tisza mellékére, miért is a görögök *sobamogerának,* ostoba magyaroknak mondották őket. (Az elnevezés valódi alapja azonban alighanem Stobi városa, mely azon a vidéken feküdt; Horvát István avar maradványoknak, mások szabiroknak vélik őket.) Annyi mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy a hún Csabához semmiféle közük nincs.

A kalandozások alatt elpusztult magyarokról nem is szólva, megemlíthetjük azokat a vállalkozó *katonai csoportokat,* melyek külföldi fejedelmek szolgálatába állva vesztek el a magyarság számára. Ilyen volt pl. Béla herceg csapata Lengyelországban, majd később Boriszé a görögöknél. Nagy Lajos idején Nagy Magyar Társaság

néven Nápolyban, Itáliában élte le harcos életét egy tekintélyes számú csapat, ha nem is voltak mindnyájan magyarok. A mohácsi vész után Báthori István lengyel királysága vitt el tőlünk jó magyarokat, majd II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai gyarapították a külföldön élő-pusztuló magyarok számát. Azután a külföldi, különösen a porosz huszárság szervezése alkalmával fogytak meg itthon a jó magyar vitézek, de Franciaországban is egész lovasezredek alakultak magyar fiúkból (Bercsényi ezrede stb.), sőt Amerikába is szakadtak közülök. Végül 1849-ben a szabadságharc emigránsai csatlakoztak a szomorú sorsú sereghez, köztük Kossuth és Türr. De ezek a külföldön legalább erkölcsi gyarapodást szereztek a magyar nemzetnek, aminthogy becsületet szereztek a magyar névnek a középkori egyszerű bányászok is, akik például Angliába kerültek hazánkból.

És meg kell említenünk a magyar uralom alatt álló bánságokba és hűbérállamokba szakadt magyarokat, akiknek száma különösen a Balkánon, Zára vidékétől egészen (Bodony) Viddinig volt nagy, legtekintélyesebb tömegben mégis alighanem Romániát gyarapították, ahol a két vajdát magyar vitézek szokták védeni gyakran saját alattvalóikkal szemben.

Szomorú volt a sorsuk a hazájukból elszakadt magyaroknak, de még szomorúbb azoké, akik *hadifoglyoknak, rabszolgáknak* kerültek külföldre. Már Kálmán törvénye megtiltotta, hogy magyar rabszolgát külföldre eladjanak, de mikor ellenséges csapatok törtek az országba, a hadijog bizony sok ezer magyart tett külföldi rabszolgává. így tettek a besenyők, a kunok, de még inkább a görögök, akik a Szerémség ősfoglaló magyar népét hajtották el, vagy a tatárok, akik Rogerius Siralmas éneke szerint hadifoglyaik nagyrészét az ország határán legyilkolták. Szomorú emlékezet azután a török hódoltság másfél százada, mely hadifoglyokban is száz- meg száz-

ezer számra fogyasztotta a magyarságot. Szolimán csak a mohácsi csata után mintegy százezer hadifoglyot hurcolt el és a szendrői basa, aki János király támogatására 25.000 emberrel jött az országba, háromannyi magyar rabszolgával tért vissza pusztító hadjáratából. (1530.) Az 1566-iki hadjárat alkalmával ismét legalább másfélszázezer magyart hurcoltak el rablánccon. És a hadifogolykaravánok szomorú, szenvedő áldozatainak csak csekély százaléka jutott el Konstantinápolyba, a legtöbb még útközben elpusztult.

És emellett a hazai, különösen a szegedi rabszolgavásárok oly népesek voltak, hogy még Ázsiából is jöttek vevőknek a rabszolgakereskedők.

Erdély virágát, pompás hadseregét II. Rákóczi György szerencsétlen lengyel hadjárata juttatta tatár rabságba, ahonnan nem sokan kerültek haza, sőt az erre következő tatár-török dúlás ismét 200.000 magyar hadifogollyal apasztotta meg Erdély magyarságát s ehhez még a belső harcok meg a pestis pusztítása járult.

Növelték a szörnyű számokat a napóleoni háborúk, azután a szabadságharc is, hogy a világháború friss sebeiről, betegségtől, papírbakancstól, cseh árulástól pusztuló magyarjaink ezreiről ne is szóljunk.

Szomorú tétel azután a veszteség listán az *önkéntes kivándorlás.* A szórványos kiköltözésekről nem sokat tudunk, pedig e címen is már nem ezrekre, hanem milliókra megy nemzetünk vérvesztése a századok folyamán.

Á tömeges kivándorlás egyik iránya kelet, nevezetesen a mai Románia területe. Századokon át tartott a magyarok kiszivárgása Havasalföldre, Moldvába. Sok volt ott a magyar már az Árpádok korában. Egy időben volt ott magyar püspökség is (Milkó) és érdekes, hogy itt, Tatroson készült a ránk maradt első magyar bibliafordítás. Magyar volt később is a vajdák testőrsége; magyarul

beszéltek, írtak maguk az oláh vajdák, pl. a sokat emlegetett Mihály vajda, a szerencsétlen Báthori Zsigmond kortársa, Erdély gyászos pusztulásának egyik főmozgatója. De már a legtöbb odaköltöző magyar, székely vagy ott lakó csángó hova-hamar felszívódott az oláh tömegben. Megnövelte a kiköltözők számát a múlt századi román vámháború is, úgyhogy manap legalább 150.000 főre tehetjük az erőszakos eloláhosításnak kitett romániai magyarság számát. Ehhez hozzá kell vennünk a *bukovinai* csángófalvak (Istensegíts, Hadikfalva stb.) magyarságát, mely főként II. József idejétől kezdett errefelé települni, részben a császár egyenes parancsára.

És nem sokban különbözik ezektől a *Drávántúlra* költözött magyarok sorsa, ahol az 1910. évi horvát népszámlálás százezernél több magyart talált,[1] nem számítva a régebben beolvadt ezreket oly területen, melynek tekintélyes részét őseink a honfoglaláskor szállották meg.[2]

Nincs terünk, hogy kellőképen megvilágítsuk az *amerikai kivándorlás* pusztításait. Az Északamerikai Egye-

[1] A *horvátországi* magyarság megmentése végett alakult 1904-ben a Julián-Egyesület, mely később Boszniára is kiterjesztette működését és különösen magyar iskolák fenntartásával iparkodott biztosítani a magyar nemzetiség fennmaradását. Széchenyi Béla és Klebelsberg Kunó grófok lelkes munkássága már-már hatalmas intézménnyé fejlesztette, mely a külföld többi magyarjaira is kezdte kiterjeszteni áldásos hatását, mikor a világháború viharja ezt is elsöpörte. — *Romániában* a Szent László-Társulat iparkodott kifejteni hasonló tevékenységet, de nem sok eredménnyel; a Csángó-Magyar-Egyesület a csángók visszatelepítését szorgalmazta.

[2] Ugyancsak ősi foglalású föld volt a Temesköz is, mely a török háborúkig fenntartotta magyarságát, de a felszabadító háború után hírmondó is alig maradt a régi lakosságból, az új telepítés pedig egyenesen a magyarság kizárásával történt.

sült-Államok valósággal ígéret földének látszottak a megélhetéssel küzdő magyarság számára, úgy hogy különösen rossz termés idején 30—40.000 törzsökös magyar hajózott át az óceánon — a nemzetiségeket nem számítva — hogy jórészük csalódva elvesszen a népek tengerében. Mert míg más népek — különösen az olaszok — még a mi nemzetségeink is, pl. a tótok, tömegesen telepedtek le és siettek nemzeti alapon tömörülni, a magyarság szétszóródott a nagy ipari és bányászati telepeken (Cleveland, Pittsburg, Newyork stb.) és rövidesen elvesztette nemzetiségét. A római és görög katholikusok meg a reformátusok vallási szervezkedése némileg alátámasztotta ugyan a magyar nemzetiséget, de ez csak egy részre terjedt ki, másrészt pedig hatása csak ideig-óráig tarthat. Némileg kedvezőbb a helyzet Kanadában, ahol a magyarok több helyütt telepes községeket alkottak. Viszont minden szempontból keserves a délamerikai, brazíliai kivándorlók sorsa, ami egyúttal az európai magyarságnak is égető sebe.

Mindent összevéve, legalább félmillióra tehető az amerikai magyar nemzetiségű kivándorlottak száma, akiket így valósággal elvesztetteknek tekinthetünk a magyarság egyeteme szempontjából.

2. Nemzetiségek.

A Duna-Tisza medencéjében, mondhatni Kelet és Nyugat átjáró kapujában sokféle nép megfordult már. A kő- és rézkorszak lakóinak nemzetiségi hovatartozásáról azonban semmit sem tudunk és a bronzkor népeinél is csak találgatásokra szorítkozhatunk. Tény, hogy Kr. e. a VI—VII. században szkithák laktak hazánkban, de az már nagy kérdés, hogy milyen nyelven beszéltek; alánokhoz, szarmatákhoz, uralaltáji népekhez számítsuk-e őket. Hasonló az eset a Herodotos említette *agathyrzek*-nél (V. század Kr. e.), mert leírásából nem tűnik ki és

más határozott adatunk sincs rá, hogy a szkithák vagy az illyr-thrákok, vagy más népek családjába tartoztak-e, valamint arra sem, hogy nekik vagy másoknak tulajdonítsuk a Darócon (Nagy-Küküllő) köralakban elásott 30 bronzfokost.

Egy századdal később már más a helyzet és ettől fogva mindig tisztábban látunk. Hazánk délkeleti vidékein illyr-thrák *géták* helyezkednek el és valószínűleg illyr-thrák lakossága van a Dunántúlnak is, ahová alighanem az V. században, de legkésőbb a IV. század folyamán megérkeznek a *kelták.* Csakhogy hosszú idő telik bele, míg a kelta törzsek véglegesen elhelyezkednek. Áradatuk egy időben átterjedt a Tiszán; lakott kelta törzs a Felvidéken is és épen az itt lakó cotinusok és osusok említése nyújt bepillantást a nyelvi viszonyokba. Tacitus ugyanis föl jegyezte a Germaniában, hogy a cotinusok nyelve gall, az osusoké pannón és ez utóbbiak a Buda környékén lakó eraviscusokkal egy nyelvet beszélnek. Ebből tehát kitűnik, hogy Pannónia lakossága nyelvileg nem volt teljesen egységes, bár a kétségtelenül kelta jellegű eraviscok említése mutatja, hogy nem annyira külön nyelvekről, mint inkább nyelvjárásokról, nevezetesen tiszta kelta és más nyelvvel keveredett kelta idiómáról van szó.

A keleti részeken még jóval Kr. e. (talán a II. században) az illyr-thrák csoporthoz tartozó<f<f£o&hatalmasodtak el, akik később beolvasztották a gétákat és országukat egészen Vác és Esztergom vidékéig terjesztették. Az övék volt a Duna-Tisza köze és egyik törzsükről, a *karpokról* nevezték el a Kárpátokat. Csakhogy a *szarmaták*, akik egy időben együtt harcoltak velük, Kr. e. az I. században különváltak tőlük s a Duna-Tisza közét szállották meg egészen a Garamig. Egyik csoportjuk a *jazigok,* akikben egyesek a jászok őseit látják. Az északi felvidéken ezalatt különféle *germán* törzsek helyezkedtek el, neve-

zetesen a svévek és a quádok. Érdekes, hogy a vasbányászattal foglalkozó kelta cotinok adóztak mind a szarmatáknak, mind a svéveknek, földjük tehát e két nép közé került.

Krisztus születése táján már a *rómaiak* is megindultak a Duna vonalának, illetőleg a birodalom természetes határainak megszerzésére. Hódításuk azonban csak *Dáciára* és *Pannóniára* terjedt ki, egyebütt megmaradt a néprajzi alakulás. A dákokat Trajánus hadjárata (101—106 Kr. u.) Dáciában úgyszólván kiirtotta, de megmaradtak az északkeleti hegyekben mint szabad dákok, különösen a karpok, míg a népvándorlás viharai el nem söpörték őket is. A heterogén, különösen ázsiai származású telepesek és katonák mindössze másfél századig lakhattak itt, nyelvük sem volt latin s így romanizálásról itt szó sem lehetett. Más volt a helyzet Pannóniában, ahol még az V. században is fennálltak a római városok és Itáliához aránylag közel esvén, aránylag gyorsan átvette a rómaiak kultúráját és nyelvét. Ámde az V. század a Dunántúl rómaiságának is véget vetett.

A III—VI. század Kr. u. tulajdonképen a *germánoké.* Eleinte nyugati és keleti gótok, azután longobardok, gepidák, herulok stb. terjeszkednek az országban anélkül, hogy egységes germán uralmat tudnának létrehozni. A Duna-Tisza medencéjében egységes birodalmat alkotni csak a húnok, majd meg az avarok voltak képesek; mindkettő uralaltáji nép.

A *húnok* központja talán Szentes környékén volt, tehát a régi szarmata vidéken, ahol azonban a régi lakók is megmaradtak, az avar uralom súlypontja inkább a Dunántúl volt. Attila halála, a hún uralom bukása után a nép egyes töredékei itt maradtak és az *avar uralom* idején a Temesközben bolgár-hún elem konstatálható, a Dunántúlon hasonlóképen vannak ilyen ideköltözött

rajok. Talán maradtak itt germán (gepida) szórványok is. De mindenképen kimutatható a *szlávság* erősödése, melynek nyomai előtűnnek a római korban is. (Diema: Csema, Orsóvá.) 600 táján, Maurikios császár hadjárata, alkalmával már tekintélyes számokkal jelentkeznek, az avar hatalom bukása idején pedig az ország nagy részét szlávok lepték el.

Északon a morva-szlávok a Vág völgyében lakó avarokat szorongatták, úgy hogy ezek legyőzőikhez, a hatalmas frankokhoz fordultak segítségért. A dunántúli avarok mellett Zalavár (Mosaburg) környékén ugyancsak szláv, szlovén fejedelemség alakult, de az egész országban, még az erdélyi részeken is, nagyszámú szlávság jelenléte mutatható ki. Laktak szlávok a Duna-Tisza közén is, amely különben «az avarok pusztasága* néven volt ismeretes. Ámde mindezeknek a mai tótokhoz, pláne a csehekhez — a szlávság általános keretén kívül — semmi közük nincs, mint erre épen a magyar nyelvben megmaradt szláv nyelvemlékek tömege szolgáltat legtöbb bizonyítékot.

Így érkezik el a magyar honfoglalás.

A magyarság a sík és dombos vidékeken, állattenyésztésre és földmívelésre alkalmas földeken telepedett meg. Az itt talált szlávok, a kalandozások alkalmával idehajtott hadifoglyok, rabszolgák csakhamar közéjük olvadtak, úgyhogy az ország közepén a *lakosság zöme* közvetlenül a honfoglalás, a törzsek elhelyezkedése után mindenesetre *magyar* volt. A magyar központ körül helyezkedtek el elsősorban az ideszakadt keleti, rokon népek, majd megkezdődött a hegyvidék megszállása, melyben az oroszlánrész indogermán népeknek jutott.

A *Tiszántúl* Anonymus Mén Marót kazár országáról beszél. Föltéve, hogy följegyzése megfelel az igazságnak, még mindig fölmerülne a kérdés, milyen kazárokról van itt szó: őslakókról vagy a magyarsághoz csatlakozott

kazár nemzetségről, a kabarokról. Tekintettel azonban a székelyekre, kiknek jórésze innen került ki, elsősorban hűn maradványokra, esetleg szórványosan közéjük telepedett gepida spórákra is gondolhatnánk. A *Temes vidékére* Anonymus Glád bolgár fejedelemségét teszi és valóban bolgár-hún lakókra mutat a nagyszentmiklósi kincs és föliratai. A *Mátra-Rima* környékén Anonymus szerint Ed, Edömén kunjai telepedtek, oda, ahol ma palócok, barkók laknak.

A középkor folyamán mindhárom területen színmagyar lakosság lakott, akármilyen népek laktak tehát ott a honfoglaláskor, mindnyájan beolvadtak a magyarságba. Ez a sors érte az összes *keletről származó* rokon népeket: kabarokat, izmaelitákat, besenyőket, kánokat, tatárokat.

a) A *kabarok* még Lebédiában csatlakoztak őseinkhez, amikor fölkeltek az uralmon levő kazárok ellen, de vereséget szenvedve elmenekültek. Konstantinos görög császár azt írja róluk, hogy a magyar seregben ők mutatkoztak legbátrabbaknak, legvitézebbeknek s ezért előljárnak a háborúban. Ez azonban nem szó szerint veendő, mert a könnyű lovas előhadakat a régi magyarok nem sokra becsülték, nyavalyásnak mondták; nem valami előkelő szerepre mutat az sem, hogy három nemzetségüknek egy fejedelme, helyesebben törzsfője volt. A krónikák a magyarok 210.000 fegyveresével szemben mindössze 6000 főnyi kabar csapatot számítanak, de itt föltétlenül tévesek a számadatok, téves az arány is, mikor a kabarok «megtanították a turkokat a maguk nyelvére*, bár egy ideig még beszélték a maguk nyelvét is. A kabarok száma tehát föltétlenül tekintélyes volt, nyelvi hatásuk azonban aligha tekinthető másnak, mint a magyar nyelv gyarapításának azzal, hogy több szót tőlük vettünk át. Egyébként krónikáink hallgatnak s így semmi mást nem tudunk róluk; utódaikat sokan a palócokban, mások a székelyekben látják.

b) Az *izmaeliták* eredetileg Turkesztánból, a mai Khiva, a régi Karizem területéről származtak; innen való káliz, kálóz nevük is. Karizem török lakosságának egy része, különösen a harcias vitézek, a IX. században Edessa vidékére került, ahonnan egyes rajokat a görög császárok 1042 körül Belgrád környékére telepítettek. Amikor Szent László a Szerénységre és a Száva déli oldalára (Moesia) is kiterjesztette hatalmát, e harcos népcsoport magyar uralom alá került. Nevezték őket szerecseneknek is (saraceni), ahogyan a középkori keresztény írók az arabokat s általában minden mohammedánt neveztek; gyakori a böszörmény elnevezés is, ami a muzulmán, müzülmen szónak a magyaros alakja; rendszerint azonban izmaelitáknak mondják őket. E név magyarázata pedig az, hogy ők siita mohammedánok lévén, vallási fejüknek, imámnak, Izmáéit, Ali kalifának, Mohammed próféta vejének utódát (és ennek leszármazóit) ismerték el, akit vallási nemtörődömsége miatt a többi siiták és még inkább a szunniták mellőztek.

Vallási intézményeikhez erősen ragaszkodtak s ezért már Szent László törvényt hozott ellenük. Kálmán egyenesen a beolvasztásukra törekedett, amikor megkövetelte tőlük, hogy minden izmaelita község keresztény egyházat építsen, de a falu lakóinak felét arra kötelezte, hogy keresztény falvakba költözzék és a megmaradtak is keresztény módra éljenek. Ámde a törvényeknek nem volt eredménye. A XII. század közepén Jakut arab író följegyzése szerint mintegy harminc izmaelita község volt a délvidéken (Szerém, Temes, Keve vármegyékben), de voltak községeik az Alföldön és Dunántúl, amint erről a Böszörmény, Kálóz, Kálózd stb. helynevek tanúskodnak és nagy számmal laktak Pesten is.

Voltak közöttük jó katonák, különösen a számszeríjj kezeléséhez értettek, de inkább pénzügyi működésükről lettek ismeretesek, sőt hírhedtek. Az aranybulla külö-

nősen erélyesen lépett föl velük szemben, igaz, hogy hiába. A tatárjárás azonban valósággal elsöpörte őket; a kroissenbrunni csatában (1260) mint kis töredéket említik, azután csakhamar eltűnnek. Utolsó utalásnak Nagy Lajos néhány ezüst pénzét vehetjük, amelyeken szerecsenfő, az ő jelvényük volt látható.

c) A *besenyők,* akiket megtisztelő néven kangamak mondottak, Konstantinos följegyzései szerint állandóan ellenséges viszonyban voltak a magyarokkal. A Volga és Ural közt elterülő hazájukból kiűzetvén, őseinket kezdték szorongatni s végül Etelközben, a mostani Romániában (Besszarábia, Moldva) szállottak meg. Egyes rajaik még Zsolt idejében telepedtek a Fertő mellékére, Taksony idején a Tisza környékére. Szent István is telepített be besenyőket, bár kánjukkal harcba kellett szállnia. Szent László korában a kúnok elfoglalták a besenyők országát s ettől fogva a besenyők lassankint letűnnek; egyik csoportjuk Belgrád környékén szállott meg.

Harcias, vitéz nép volt, de csak mint könnyű lovasok érvényesültek. Nálunk a székelyekkel együtt határőrökként szolgáltak; háborúban az előhadat alkották, melynek feladata nem az ütközet eldöntése, hanem a földerítés és az ellenség zaklatása meg zavarása, üldözése. Mint harcos népek még a XIII. században is külön ispánok alatt álltak és bírájuk a nádor volt. Emléküket az Alföldnek és a Dunántúlnak úgyszólván minden megyéjében található Besenyő, Besnyő, Pecsenyéd stb. helynevek őrzik.

Nyelvi hovátartozásuk nincs eldöntve. Vámbéry egynek tartotta őket az úzokkal, kúnokkal, Hunfalvy finnugor népnek gondolta; a valószínűség az, hogy a kánoktól nem nagy mértékben különböző török fajta nép voltak. Ránk nézve az a fontos, hogy teljesen beolvadtak a magyarságba.

d) A *kánokat* Anonymus sokat szerepelteti a honfoglalás alkalmával, sőt már Kiev ostrománál. A tulajdonképeni kunok azonban csak másfél század múlva tűntek föl hazánk szomszédságában. Róluk nevezték Cumaniának az Ölttől keletre a Szerétig terjedő területet, mely II. Endre óta a magyar királynak hódolt. Addig azonban a kúnok sok kárt okoztak hazánknak rabló betöréseikkel, melyekkel szemben Szent László védte meg az országot. (Kerlés = Cserhalom stb.) Az elfogott kúnokat ugyancsak Szent László telepítette le a Nagykúnságban.

IV. Béla mint Kúnország királya menedéket adott a tatárok elől futó népnek és a tatárjárás után letelepítette őket a Kiskunságban meg a Tiszán túl. De sok fáradságba került, míg leszoktatták őket pogányos, nomád életmódjukról, mely már a tatárjárás előtt és alatt, különösen pedig Kún László idején okozott sok bajt (Tétényi országgyűlés, Hódtavi csata, Kún László halála.) Mint kiváltságos népnek a katonáskodás volt a főkötelessége, főbírájuk a nádor volt, a jászok és kúnok kapitánya. Területi és szervezeti különállásuk csak 1876-ban szűnt meg, amikor telepeiket Pest, Szolnok, Heves és Csongrád megyékbe osztották.

A bizánci írók úzoknak (oguz), a szlávok palócoknak mondják őket és egészen bizonyos, hogy törökfajta népek voltak. Lassankint beolvadtak a magyarságba, de Déloroszországban sokáig fennmaradt a nyelvük. Velencei kereskedők odautazásaikra kún-olasz szótárt készítettek és így maradt ránk az 1303-ból való Petrarca-codex (Codec Cumanicus), mely a fontosabb kún szókat és szólásformákat megőrizte számunkra; a kún miatyánk-töredékek (Debrecen, Kúnszentmiklós) a hazai kúnok nyelvi maradványai. A XVIII. században még akadtak, akik tudtak valamit a régi kún nyelvből, akkorig megmaradt sajátszerű hajviseletük is, de manap már csak kiejtésük emlékeztet idegen eredetükre. (Mindenfelé

ismeretes például, hogy a szegediek hogyan fogták meg a vámnál a dorozsmai kánokat.)[1]

e) A *tatárok* első, borzalmas emlékű betörésük (1241) után Déloroszországból nem terjeszkedtek tovább, hanem inkább a magyar király szövetségét iparkodtak megnyerni. Kán László a nogaj-tatárokkal kötött is szövetséget és első rajaik talán ekkor jöttek hazánkba. Nagyobb csoportjuk a Kiskúnságban (például Kúnszentmiklós neve régen Tatárszentmiklós volt) szállott meg, mint katonáskodásra kötelezett kiváltságos nép. A hozzánk költöző tatárok valószínűleg rokonságban is voltak a kánokkal, hamar közéjük olvadtak, illetőleg megmagyarosodtak. Ugyanez történt azokkal a tatárokkal, akik még Nagy Lajos korában is be-betörtek hazánkba, de fogságba kerültek és királyaink letelepítették őket. E harcokat nem az egész nemzet, hanem — egy szép mondánk szerint Szent László segítségével — a székelyek harcolták velük.

Szólnunk kell tehát egy-két szót a székelyekről is.

t) A *székelykérdésnek* ma már óriási irodalma van, de megoldva, kimerítve még ma sincs. Volt nem egy

[1] Sokan kán eredetűeknek tartják a *jászokat* is, akik fegyvernemükről kapták a nevüket (ijjászok), de nevezték őket filiszteusoknak is. Karácsonyi az alán csoporthoz tartozó osszétoknak mondja, akik 1280 táján jöttek az országba, a Jászságban és egy-két más faluban kaptak földet és a XVI. században teljesen megmagyarosodtak. Tény, hogy a kúnok és jászok között manap is nagy eltérések vannak, melyek csupán a (róm. kath. és ref.) vallási különbségből meg nem magyarázhatók, hanem faji különbséget is föltételeznek. Erre vall különben a nádor címe is: a jászok és kúnok kapitánya. Túléljdonképen tehát az indogermán népek között kellett volna őket tárgyalni, ele mivel sokan a kánokkal azonosították, másrészt, mert teljesen a magyarsághoz simultak, a többi indogermán néptől ellenben kezdettől fogva különböztek tárgyalásuk itt látszott célszerűnek.

olyan nézet (Hunfalvy, régebben Karácsonyi stb.), amely a székelyeket Erdély keleti szélére telepített magyaroknak gondolta, de manap már körülbelül általános a megegyezés arra nézve, hogy a székelyek, legalább is a zömük, nem magyar eredetűek, hanem a magyarral rokonságban álló idegen nép.[1]

A kérdés már most az, melyik rokon népből kerültek ki a *székelyek ősei?*

Szabó Károly hónoknak, Réthy László besenyőknek, Thury József avaroknak, Sebestyén Gyula a nyugati székelyeket avaroknak, a keletieket kozárkabaroknak tartja, Pauler Gyula a bolgár eszegelekkel azonosítja; csatlakozik hozzá Erdélyi László is, aki eszegel hadifoglyokból alakult katonáknak tartja őket, míg Hóman Bálint ősfoglalású népnek gondolja, mely a honfoglalás idejében vagy még előbb szállott meg hazánkban.

Ennek a kis írásnak nem lehet az a célja, hogy e sokat vitatott kérdésben döntő szót vindikáljon magának s így csak egyszerűen annak a regisztrálására szorítkozhatunk, hogy a székelyek, legalább is nagyrészben, a hónokkal való rokonság eszméjét ápolják. Az ó. n. csíki székely krónika durva hamisítványnak bizonyult, Karácsonyi és Hóman Kézai hón krónikájának alaptalan állításaira, mesterkélt kompilációjára mutattak rá,

[1] Ettől eltérőleg Karácsonyi újabban a germán *gepidákban* látja a székelyek őseit, akiknek máshova költözéséről csakugyan nem hallunk, bár a gótok, longobardok stb. vándorlásairól vannak tudósításaink. Ámde nem szabad megfeledkeznünk arról az *irtó* háborúról, melyet az avarokkal szövetkezve a longobardok viseltek a gepidák ellen, (567.) És elpusztult *az* a három gepida falu is, mely a Tisza mellett elkerülte a vérfürdőt, hogy a görögök Baján ellen hadakozva koncolják fel a lakosságát. (600) Egyes egészen kis töredékek kerülhettek ugyan a székelyek közé, de a székelység hagyományai, ethnographiai tulajdonságai és archaeológiai emlékei mind ellene mondanak a germán eredet föltevésének.

a nép mégis hűen őrzi a hagyományt, hogy ő Attila népe és krónikáink Anonymussal mellettük nyilatkoznak. Jenisszeividéki török eredetre vall a rovásírás, melynek egyes emlékei reánk maradtak; keleti eredetre vall a hadviselésük módja, mellyel a besenyőkkel az előhadban rótták le katonai kötelezettségüket, bár megállták helyüket a keleti népekkel vívott nagy csatákban is, mikor — valószínűleg 1083 után — az ország keleti határainak őrzésére mai hegyes-völgyes országukba kerültek. De voltak székelyek ezután is Biharban, a Vág völgyében, Dunántúl Baranyában és a Délvidéken, sőt Abaujban és Munkács vidékén még a XVI—XVIII. században is használták a székely elnevezést az erdőőrökre.

II. Ulászló 1499. évi kiváltságlevele részletesen felsorolja katonai kötelezettségüket, ami rávilágít a székelység egész szerepére. Eszerint ha a király kelet felé vezet hadat, az egész székelység előnyomulásnál a sereg előhada, visszatérésnél utóhad; északi vagy déli hadjáratban a székelység fele, nyugaton tizede tartozik katonáskodni, de ha a király nincs a seregnél, csak a fentiek felét kell kiállítaniok. Erdély védelmére «a lehető legjobban fölfegyverkezve» kötelesek mindnyájan fölkelni és «a haza védelmezésére folytonosan őrködni*. Ennek fejében a rendes adózásoktól föl voltak mentve, ellenben jellegzetes adózásuk az ú. n. ökörsütés, vagyis a király koronázása, házassága és első fiának születése alkalmával minden telek egy-egy ökröt tartozott beszolgáltatni, melyre rásütötték a király bélyegét.

Régi hagyományaikat, a székely jogot féltékenyen őrizték, megtartották beosztásukat (főrendek: primőrök, lófők: primipilusok és gyalogosok vagy darabontok: pixidarii), a nemzetségi szervezetet nemek és ágak szerint tisztségeikkel (hadnagy, főbíró, székelyek ispánja stb.), gazdasági berendezkedésükkel, sajátos népművészetükkel együtt.

A tatárjárás alkalmával katonai szervezetük megmentette őket a pusztulástól, sőt mindig jobban terjeszkedtek és Zsigmond uralkodásának kezdetéig már kiépítették a hét székely széket (törvénykezési stb. kerületet): Csík, Maros, Aranyos, Udvarhely és Három, t. i. Orbai, Sepsi (sebesi) és Kézdi-széket, melyek ebben a formában maradtak meg 1874, illetőleg 1876-ig a közigazgatás átszervezéséig.

g) Meg kell még említenünk azokat a *törököket,* akik a hosszú török hódoltság után itt maradtak, elhagyván mohammedán vallásukat és török nyelvüket. A török hódoltságban voltak egész török falvak, pl. kettő Hódmezővásárhely mellett, de maradtak törökök úgyszólván összes alföldi és dunántúli városainkban, ha nem is nagy számmal, mint erről a Török, Hamza, Hunzsa stb. nevek ma is tanúskodnak. Egerben pl. a felszabadító háború után az első lakosok abból a 600 főnyi törökségből kerültek ki, akik kiűzetve egy tömegben csakhamar visszatértek és megkeresztelkedve magyar polgárok lettek. Mint érdekességet említjük végül Ada-Kaleh törökjeit, akik három ország határán tulajdonképen csempészésből éltek.

B) Azindogermán népek közül kimutathatóan a már említett ószlovéneken és morva-pannón szlávokon kívül tótok, csehek, lengyelek, ruthének, vendek, horvátok, szerbek, bolgárok, albánok, görögök, örmények, olaszok, vallonok, franciák, oláhok, németek telepedtek hazánkba és nyertek szíves fogadtatást, támogatást a magyar nemzet részéről.

a) A *tótok* vagy *szlovákok* nem őslakók hazánk területén, hanem a Felső-Morva és Felső-Odera mentén lakó fehér horvátok utódai, akik lassanként szállingóztak a Felvidékre. Akkor sem egyedül, hanem magyar és német telepesekkel együtt, amint erről épen Zólyom és Turóc vármegye településtörténete ad fölvilágosítást. Kálmán

törvénye kifejezetten említi a betelepülő szláv vendégeket, akiknek száma a beköltözésekkel folyton gyarapodott, míg a magyar lakosság különösen a hadakozások miatt inkább fogyott, mint növekedett. A cseh és huszita háborúk alkalmával (XIII—XV. század) elsősorban a magyar és német lakosság szenvedett és a Felvidéken elhatalmasodott cseh rablók (zsebrákok = koldusok) szinte pusztították a magyarokat, amíg Giskra, Akszamith stb. hatalmát Mátyás meg nem törte.

Maguk a tótok szelíd, béketűrő, kevésigényű népek voltak s ezért a magyar urak is szívesen látták telepesnek, jobbágynak. Számuk így folyton gyarapodott és amikor a török háborúk a magyarok számát nagymértékben apasztották, a tótok a közöttük élő kisszámú magyarságot beolvasztották és a XVIII. századig már Nagyszombat—Kassa vidékéig terjeszkedtek. A fölszabadító háború után nagy rajokat bocsátottak az Alföldre, különösen Szabolcs (tirpákok) és Békés vármegyékbe és a Dunántúlra, sőt keletkeztek tót falvak a Bácskában és a Dráván túl is. Még tovább jutottak a szabadságharc után, mikor —mintegy jutalmul Hurbán mozgalmáért — Ungvár—Sátoraljaújhely—Pozsony vonaláig húzódtak előre.

Közben azonban a csehek a maguk nyelvét kezdték közöttük terjeszteni és mint rokon szláv nyelvnél nagy sikereket értek el. A tót nyelv már a cseh nyelvbe való beolvadás útján volt, mikor *Bernolák* Antal cseklészi, majd érsekujvári katholikus pap megírta (latinul) a tót nyelv grammatikáját (1790) és szótárát, mely utóbbit Palkovics esztergomi kanonok adta ki. Irodalmi kört is alapított (1793), mely kiindulása lett az önálló tót irodalomnak. Azonban föllépett *Kollár* Jan budapesti evangélikus lelkész, a tótok legkiválóbb költője, aki a pánszláv eszme, a csehekhez való közeledés szóvivője volt, de tulajdonképen a tót nemzeti eszmét ébresztette föl, mely most

már önállóan, a csehektől függetlenül akarta fejleszteni nyelvét, irodalmát és kultúráját.

Ezóta a tótság körében két, illetve három irányzat küzdött egymással. Az egyik a magyarságnak volt barátja, régidőktől fogva hűséges atyafia, hiszen a tót nép köréből számosán emelkedtek magas egyházi és állami méltóságokra, bár egyébként egyáltalán nem tagadták meg tót származásukat. A másik, a csehbarát irányzat (Hodzsa, Mudrony, Srobár stb.) a pánszláv eszme szolgálatában a tót nyelv és nemzetiség különállását is szívesen feláldozza a cseh egységes állam érdekében. A harmadik, az autonomista irányzat (Hlinka stb.) az önálló szlovák nemzet eszméjének harcosa s így egyformán ellensége a magyarónnak nevezett magyarbarátoknak, meg a cseh-tót egység hirdetőinek, akiktől a különállást, a külön tót nyelv és nemzet fönnmaradását félti.

Számuk mintegy kétmillió, de majdnem egymillióra tehető az amerikai (Pittsburg stb.) tótok száma is. Három nyelvjárásuk közül legszámosabb a középső, míg a nyugatiaknál a cseh, a keletieknél a magyar és rutén hatás szembeszökő.

b) Csehek már az Árpádok idején, nevezetesen IV. Béla korában jöttek be hazánkba. A Csehi nevű falvak, puszták esetleg változtatott formában (Kálmáncsa, Csételek stb.) ilyen régi telepek emlékét őrzik még Szilágyban és a Drávántúl is. Újabb időkben szintén települtek egyes cseh községek pl. Krassó-Szörényben, ahol a csehek száma 1910-ben majdnem 10.000-re ment. A Felvidékre a huszita háborúk idején fészkelték be magukat. Amikor Mátyás megtörte a cseh zsebrákokat, a megtelepült csehek Gömör vidékén eltótosodtak, bár sajátszerű dialektusuk ma is elárulja eredetüket, a többiek megsemmisültek vagy visszaköltöztek Csehországba.

c) A *lengyelekkel* már az Árpád-kor elején voltak össze-

köttetéseink, melyek egész történetünkön végighúzódnak; hogy egyebet ne említsünk, 16 szepesi községet még Zsigmond elzálogosított a lengyeleknek és ott is maradtak 1772-ig. Számos Lengyel vezetéknevünk, sok községnek ma is Lengyel neve mutat a magyarságba olvadt lengyel betelepülőkre. A lengyel szabadságmozgalmak leverése után számos menekülő lengyel keresett és talált új hazát a mi hazánkban és 1863 után szinte divat volt az úri családoknál lengyelt tartani. Árva vármegye északi részén az ú. n. gorálok (= hegyi lakók), Szepes, Sáros és Zemplén vármegye több községének lakói ma is lengyelek, kiknek száma 1910-ben több mint 20.000-et tett, nem számítva a Budapesten, különösen Kőbányán lakó lengyel munkásokat.

d) A *rútkének* vagy kisoroszok mostani nyelvterületének megszállása csak a tatárjárás után kezdődött. Oroszok jöttek ugyan előbb is hazánkba akár mint menekülő főurak valamely belső háború után, akár mint telepes csoportok, de ezek az országnak nagyon különböző részein telepedtek le (Oroszi, Oroszvár stb.) és ott el is magyarosodtak. A kárpátalji ruthének lassú beszivárgása mai hazájukba az északkeleti Felvidékre, Máramarostól Szepesig a XIII. századtól kezdve.századokon át folyt és elhatolt egészen Biharig, Szatmárig. Különösen Nagy Lajos idején, mikor Galícia is magyar fönnhatóság alatt állott, sok kis ruthén község keletkezett s amikor (1397) Korjatovics Tódor podóliai herceg ideköltözött és Munkácson családi monostort építtetett (1410), vallási központjuk is keletkezett. Vallásuk (gör. keleti, majd 1646 után gör. katholikus) különválasztotta őket környezetüktől és biztosította nemzetiségi különállásukat. Megindult vallási irodalmuk művelése is, csakhogy újabb időkben a pravoszláv (gör. keleti orosz, moszkovita) irány kapott lábra, mely az önálló ruthén irodalmat elnyomta és a népköltészetre szorította.

Igénytelen, egyszerű, mélyen vallásos nép, mely a magyarsággal mindenkor egynek vallotta magát és küzdelmeiből kivette a részét. (Fidelissima gens Rákócziana.) Mint erdőirtó telepesek újabb időkben is alkottak más nyelvvidékeken községeket. (Krassó-Szörényben, sőt a Dráván túl.) Számuk több mint félmillió. Gazdasági és kulturális színvonaluk nagyon alacsony; ennek emelésére irányult Egan akciója, erről szóltak Bartha Miklós nagyszerű levelei.

e) Vendek vagy szlovének mint ősrégi lakók, eredetileg karantén (korunt) szlávok, nagyjából a mai szlovén területen laktak, beleértve Zágráb, Kőrös és Varasd megyéket is. A mai Muraköz a honfoglalás után országválasztó köz és így lakatlan volt, de már az Árpádkorban kezdték megszállni karantén szláv telepesekkel, akiket őseink tótoknak mondottak, országukat pedig (a Dráva-Száva közén) Tótországnak hívták. A Dráván és Murán innen lakó tótok, akiket német néven lassankint vendeknek kezdtek nevezni, mint szinte kivétel nélkül katholikusok, 1776-ban a szombathelyi püspökség alá kerültek, különváltak a többi szlovénektől és nyelvük önállóan kezdett fejlődni. A többiek Ausztriában mint szlovének szintén megtartották nemzetiségüket, a Dráva-Száva közén ellenben, ahol a Szent László alapította zágrábi püspökség alatt éltek, a horvátokkal összekeveredtek és a XVII. század óta különállásuk tudatát elvesztették, ami annyira ment, hogy eredeti országuk neve is Horvátországra változott, Szlavónia, illetve Tótország néven pedig az eredetileg magyar jellegű drávántúli megyéket (Szerém, Pozsega, Verőce) kezdték nevezni. A megmaradt vendek nagy szaporaságuk mellett kis falvaikban igen sűrűn laknak, de számuk 1910-ben (a tulajdonképeni Magyarországon) mindössze hetvenezerre ment.

f) A *horvátok* ősi hazája az Odera és Visztula forrás-

vidéke volt. Heraklios görög császár onnan telepítette őket határőröknek a Szávától délre eső hegyes vidékre. (634.) Nevük (hrvat = védelmező) maga is effélét jelent. Szláv módra, nemzetségek, zsupák szerint helyezkedtek el és éltek a bizánci császárság fönnhatósága alatt, egységes államot azonban csak a IX. században bírtak alkotni. Fejedelmeik, majd királyaik Tinninben (Tenyő, Knin) székeltek, de 1091-ben kihalt a horvát királyi család és a legközelebbi rokon Szent László királyunk két unokaöccse, Kálmán és Álmos volt. Ezóta a magyar királysággal kapcsolatban éltek, ami nagyon is a javukra szolgált mind a velencei, mind a bizánci terjeszkedéssel és kizsákmányoló gazdálkodással szemben. Számuk folyton gyarapodott és lassankint közéjük olvadtak azok a szlovének is, akik Zágráb környékén éltek, míg a horvátok a török hódítás elől északnak húzódva, elérték a Drávát, sőt nagy rajokat bocsátottak a Dunántúlra is. Ez utóbbiak nagyrésze a tengermellékről származott (dalmaták, Wasserkroaten, krobótok) s egyik telepük Pozsony szomszédságáig jutott. Magának a régi Horvátországnak a területe nagyrészt Dalmáciához és Boszniához került s így a régi Szlavónia fölvette Horvátország nevét. A felszabadító háború után a régebbi károlyvárosi határőrvidék mintájára a Száva mentén határőrezredek alakultak majdnem kizárólagosan horvátokból és szerbekből. (Granicsárok.) így a katonai kormányzat megakadályozta, hogy magyar polgári hatóságok vegyék birtokukba a drávántúli régi magyar vármegyéket, melyek most Szlavónia néven kezdtek szerepelni és majdnem teljesen szlávokká lettek.

Á horvátok évszázadokon át testvéri egyetértésben éltek a magyarokkal, aminek illusztrálására elég a Zrínyiekre, vagy a túrmezei nemesekre hivatkoznunk. A negyvenes években azonban, mikor Európaszerte megindult a nemzetiségi eszme hódítása, a horvátoknál Gáj

Lajos megindította az Új-Illyria[1] megalapítására irányuló mozgalmat, elnyomta a régi magyar-barát hangulatot és valóságos gyűlöletet keltett a magyarok ellen, amelynek legeklatánsabb kitörése a horvátok szereplése 1848-ban és Zágráb főterén Jellasich szobra, amint kardjával Budapest felé mutat. Jellasich és Gáj után jött később Starcsevits és Strossmayer nem csekélyebb gyűlölettel minden ellen, ami magyar.

Pedig a horvát nemzeti törekvéseknek igazi veszedelme nem Magyarország volt, hanem az olasz imperializmus és a szerb nagyhatalmi törekvések s ez utóbbi annál inkább, mert a horváthoz közelálló szerb nyelv beolvasztással, az orthodox türelmetlenség és propaganda pedig katholikus vallásának elnyomásával fenyegeti, holott az 1868-as magyar-horvát kiegyezés Horvát-Szla von ország hivatalos nyelvévé minden vonatkozásban a horvátot tette és csak a magyar koalíciós pártok meg a szerb-horvát koalíció által kötött ú. n. fiumei rezolució (1903) állapította meg a horvát-szerb nyelvnek a használatát, ami már a nagyszerb törekvések érvényesülését jelentette.

Az összeomlás után a zágrábi nemzeti tanács csak formulázta a szerb uralom elismerését, amikor kimondotta az SHS királysághoz való csatlakozását. Ezzel megszűnt a horvát nép önálló fejlődése, pedig a horvátok száma csak Szent István koronájának országaiban 1,833.000 volt, akik között azonban egyes külön csoportok is vannak. (Pl. uszkókok, csicsek stb.).

g) A horvátok most is, Kárpátokon túli ősi hazájukban is szomszédok voltak a *szerbekkel.* De nem mindig volt ez így. Amikor a szerbek a Balkánra költözködtek, a Szerb-Morava és a Lim völgyében, a régi Rasciában

[1] Ez olyan hatalmas délszláv állam lett volna, mely minden délszlávot egyesít, fővárosa pedig Zágráb volna.

(innen; rácok) telepedtek meg, míg a Száva vidéke bolgárok birtokában volt, majd pedig magyar (mácsói) bánsággá alakult. Az Alduna mentére csak a XIV. században hatoltak, Belgrád vidékét pedig és Száva mentét 1400 táján a törökök szövetségében nem elfoglalták, hanem elpusztították s ettől fogva hol velünk, hol ellenünk harcolva, áttelepedtek a letarolt területekre. Brankovics György, majd Kinizsi Pál és mások ezrével telepítették be a rácokat magyar uradalmaikba és a magyar nemzet szívesen fogadta a török elől menekülő kereszténységeket, ha görög keletiek voltak is. Ekkoriban telepedtek meg pl. a Csepel-szigeten, Ráckevén, Szentendrén.

Még nagyobb tömegekben jöttek hazánkba a felszabadító háború után, mikor a balkáni keresztény haderőt a francia háborúk miatt meg kellett gyöngíteni, úgyhogy ez visszaszorult a Száva-Maros vonalára. A török bosszújától félve Csemovics Arzén ipeki pátriárka vezetésével mintegy 37.000 család keresett és talált nálunk menedéket, sőt I. Lipót két szabadságlevelében nagy kiváltságokat adott nekik, nevezetesen nagy részüket kivette a magyar vármegyék fönnhatósága alól, úgyhogy külön illyr kancelláriát kaptak. (1690—91.) A felszabadító háború után belőlük került ki a tisza-marosi és a Száva-melléki határőrvidék, azután a csajkás (sajkás, vagyis csónakos, hajós szolgálatra kötelezett) kerület, 1718 után pedig az Alduna-mentén lettek határőrök. Mária Terézia feloszlatta a tisza-marosmelléki határőrvidéket, de egyes szerb községek ezután is ott maradtak. Nyugaton különösen a Duna mentén húzódtak észak felé, de a Kárpátoktól délre alig volt városunk, ahol nem lettek volna szerb gabona- és sertéskereskedők. A különféle Tabánok mindenfelé rác telepekre mutatnak.

Számuk újabban általában csökkent. Kevés igényűek ugyan, de a munkát nem szeretik, ellenben a mulatozás

napirenden van náluk. Amellett duhaj, követelőző természetük állandóan összeütközésbe hozta őket egyenkint a hatóságokkal, egészükben pedig a magyarsággal, melynek mindenkor keserű emlék lesz a Rákóczi-kori rác hadjárat vagy a 48-as jankováci stb. vérengzések.

Egységesnek azonban a magyarországi szerbség nem mondható. A katholikus bácskai bunyevácok és baranyai sokácok sokban különböznek a görög keleti rácoktól, akik leginkább Torontálban, Szerémben és Lika-Krbava megyékben laknak, összes számuk körülbelül egymillió-százezer.

h) A bolgároknál nagyon különböző idejű és sorsú telepeket találunk. A honfoglalás alkalmával Anonymus szerint a Duna-Tisza közén és a Temes vidékén bolgárok laktak és a helynevek tanúsága arról szól, hogy telepeik a Bodrogközig is fölhatoltak. Ismeretes azonban, hogy mindezek megmagyarosodtak. Más sors érte a szerémségi és a Szávától délre lakó bolgárokat, mert ezek a görög, később a török háborúk alatt teljesen megsemmisültek. A XIV. századtól fogva a krassó-szörényi hegyekbe oláhokkal keveredve kezdtek költözni, de csakhamar elvesztették nemzetiségüket és így jártak az egyes erdélyi községekbe költöző bolgárok is. (Brassó, Bolgárcserged stb., majd Déva, Alvinc stb.)

Mai, Viddin környékéről származó bolgárainkat Sztaniszlavich Miklós püspök telepítette meg Vingán és óbesenyőn (1738—39), ahonnan újabb községeket alapítottak, úgy hogy számuk 1910-ben mintegy tizenkétezerre ment. Még újabb beköltözések az iparos, kereskedő és különösen kertészkedő bolgárok városainkban és mellettük, de ezeknek nagy része már gör. keleti, míg az előbbiek róm. katholikusok. Katholikusok azok a *krassovánok* is — kb. 6000 lélek — akik a Krassó folyó mellett hét faluban, köztük Krassovában lakván, erről kapták nevüket. Karácsonyi bosnyák eredetűeknek véli,

mások Nagy Lajos alatt beköltözött bolgároknak mondják.

i) 1738-ban, III. Károly második török háborújában az *albán* Klementi-törzsnek egy része fölkerekedett és III. Károly seregébe állt. Amikor a háború kudarccal végződött, Szerém vármegyében (Hrtkovci, Nikinci) telepítették le őket, de másfél század alatt teljesen horvátokká lettek. Nagyobb telepük volt azután Gyöngyösön. (Az albán nyelvről csak a legújabb időkben tudták megállapítani, hogy az indogermán csoportba tartozik.)

f) Kereskedéssel foglalkozó *görögök,* ügyes bizánci iparosok már az Árpád-korban, Szent István idején jöttek hozzánk. Azóta is kerültek országunkba görögök, különösen a török hódoltság után, azonban csekély számuk mellett egy-két generáció alatt beolvadtak a környezetbe. Csakhogy addigra meggazdagodtak, mert mindenütt társaságokká, kompániákká szervezkedtek s így az üzleti életben nagyszerűen érvényesültek.

k) Majdnem hasonlót mondhatunk az *örményekről,* akik ugyancsak a városokat kedvelték. így Esztergomban az Árpád-korban örmény (Érmen) városrész volt. Erdélyi örményeink ellenben, akik az Ararat mellett fekvő Ani városból származnak (1239), elhagyván hazájukat, Oroszország déli részébe, majd Lembergbe és Moldvába menekültek. Ez utóbbiak jöttek (1672) Erdélybe, pl. Erzsébetvárosba (akkor Ebesfalva), később különösen Szamosújvárott hatalmasodtak el. (Armenopolis.) örmény nem egyesült vallásukat 1690-ben elhagyták, de szertartásaikat, nyelvüket —bár alig érti már valaki — katholikus egyházi életükben is megtartották, egyébként pedig ma mindnyájan magyarok. Csekély számuk (2000 k.) is fogy; örmény anyanyelvűnek 1910-ben mindössze 180 vallotta magát.

l) Olaszokkal az Árpád-kor óta volt érintkezésünk, hiszen nyelvünk tanúsága szerint a kereszténység föl-

vétele alkalmával is nagy érdemeket szereztek. (Szent Gellért, Monte Cassino szerepe.) Az érintkezés azóta mondhatni állandó volt; városaink kereskedői, különösen a pénzváltók, bankárok között mindig voltak olaszok, főként az Anjou-korban, míg Mátyás olasz humanistákat és művészeket hívott az országba. Milánó pusztulása (1162) alkalmával földönfutó lakosainak egy része a Szerémségben talált otthont (Mangyelosz, eredetileg Nagyolaszi), de olasz nemzetiségüket ezek sem tudták megtartani.

A legújabb időkben különösen mint építő- és betonmunkások, kisiparosok és házalók költöztek hozzánk és ismeretesek az erdélyi, krassószörényi baráberek is. Külön elbírálás alá esik Fiume, melynek olasz jellegét a magyar állam is elismerte és erősítette.

m) Régebben italai olaszoknak gondolták azokat a telepeseket, vendégeket, akiknek emlékét Olaszi és hasonló nevek tartják fenn, pl. Eger vidékén, a Hegyalján, az Érmelléken stb. Városokban, pl. Esztergomban latinoknak, máskor gallicusoknak mondották azokat a *vallonokat,* akik Belgiumból, Lüttich, Namur vidékéről még az Árpádok korában költöztek be hozzánk és főként a bortermelés föllendítésében jeleskedtek. Vallon-francia nyelvüket egyes helyeken, pl. Eger környékén, a XVI. századig fenntartották, eredeti nevüket pedig Szepes-olaszi német neve, Wallendorf mutatja ma is.

n) A vallonoktól meg kell különböztetmünk a *franciákat.* Előkelő franciák kerültek hazánkba az Árpád-korban is, III. Béla idején, sőt a somogyvári apátság, ahová sokáig csak franciákat vehettek föl, már Szent László alapítása. (1091.) E franciáktól meg kell különböztetni azokat az elszászi franciákat, akiket 1769—71-ben telepítettek a Temesköz öt falujába, Charleville — ma Károlyliget — Nagyősz, Kiskomlós stb., de a XIX. században mind elnémetesedtek.

o) Spanyolok Imre királyunk házassága alkalmával költöztek hozzánk, pl. a Bojóti-családból. (E réven látnak egyesek spanyol hatást a magyar aranybullában.) Spanyol volt Simon ispán is, aki Esztergom várát megvédte a tatárok ellen. Újabban kétszer telepítettek spanyolokat a Temesközbe (1718., 1736), de a mocsárláz néhány év alatt valamennyit elpusztította.

p) Az *oláhok* (románok, helyesebben rumunyok) magukat hol a dákok, hol a rómaiak utódainak mondják, bár abban a formában, ahogyan állítják, nem sok igazsággal.

A román nép nem Traianus császár dáciai gyarmatosainak utóda, mert a gyarmatosítás inkább a keleti, görög és szír tartományokból történt, az epiruszi bányászok pedig nem állattenyésztő nomádok voltak, amilyeneknek az oláhok (vlachok) föllépésük idején mutatkoznak. Ráadásul, amikor Aurelianus 260 körül kivonta Dáciából a római légiókat, a gyarmatos népet is kiköltöztette onnan (populos abductos.) Az illyr-thrák dákokat viszont épen Traianus hadjáratai törték meg, úgyhogy róluk ezután említés is alig történik, aminthogy a rómaiaknak sincs azóta semmi nyoma. Megszűnnek, nyom nélkül eltűnnek az összes római helynevek, ellenben az egykorú írók sűrűn emlegetik a különféle germán törzseket és sok vonatkozásban szerepelnek a szlávok.

Az oláhok eredete a Balkánon keresendő, Thessalia, Epirus hegyei között, ahová 600 körül nagyszámú déli itáliai pásztort telepítettek, akiknek nyelve albán hatás alatt fejlődött. Innen költöztek tovább Macedóniába és Bulgáriába, a Rhodope- és Balkán-hegységbe, ahol kerületüket Blachia, Vlachia, vagyis Oláhország néven emlegetik. 1186-ban a bolgárokkal együtt fölkeltek a bizánciak ellen, de szerencsétlenül jártak s először kisebb csapatokban, majd pedig az 1208. évi nagy vereségük után tömegesen átköltöztek a mai Romániába (akkor Kúnország) s onnan a Délkeleti Felvidék hegyei közé.

Itt említi őket az Andreanum, vagyis II. Endrének a szászok számára adott kiváltságlevele. (1224.) Egy 1250-iki oklevél szerint már 1210-ben is harcoltak oláhok a szebeni ispán seregében, ami III. Béla hadjáratára vezethető vissza (1182), amikor Nist és Szófiát a magyar király elfoglalta és a környékükön lakó oláhok egy részét Erdélybe telepítette. Ez tehát a hazai oláhok első *hiteles* említése. Béla különben már 1166-ban is járt oláhokkal Erdélyben, de mint ellenség. Telepítésre akkor nem is gondolhatott, bár megtörténhetett, hogy visszavonulása alkalmával valamely csapatrész elmaradt az erdélyi hegyek között.

Ezzel szemben áll Anonymus, aki az oláhokat a honfoglalás idejében szerepelteti. Csakhogy Karácsonyi az erdélyi oláhokra vonatkozó részt későbbi, 1280 körül készült betoldásnak tartja. A temesvidéki oláhokról pedig úgy kerülhetett szó Anonymusnál, hogy oláh pásztorok a XI. század vége felé már Negotin és Viddin környékén is laktak s onnan egy-két család átköltözhetett a Dunán. Ilyen ethnografiai ismeretekkel írhatott Béla király jegyzője oláhokról Magyarországon.

Tény, hogy első okleveles említésük idején csak az Olt környékén vannak csekély számban, de számuk gyorsan növekszik. Különösen sokan telepedtek Kún László korában (1285 körül) Máramaros hegyei közé, ahol az Anjouk a római katholikus vallásnak igyekeztek megnyerni őket. De Bogdán nevű vajdájuk népének egy részével inkább kivándorolt Moldvába, mely igazában ekkor kezdett oláhosodni. Állattenyésztő, nomád életmódjuk mellett nem érték őket a háború csapásai s így folyton terjeszkedtek. Lassankint kenézek vezetése alatt álló telepes falvakat is alkottak. (Valószínűleg ilyen kenézi családból származott a nagy Hunyadi János is.) A szellemi élettel azonban nem sokat törődtek. Első irodalmi emlékeik szláv nyelven ciril betűk-

kel készültek. A román nyelvű irodalmat az erdélyi magyar protestánsok, az erdélyi magyar fejedelmek indították meg (1544, illetve 1641) s erdélyi románok voltak a román nemzeti érzés fölébresztői is: Micu (Klein) Sámuel, Maior Péter, holott azelőtt a moldvai és havasalföldi vajdák nemcsak tudtak és leveleztek magyarul, hanem például a hírhedt Mihály vajda magyar jellegű birodalom létesítéséről ábrándozott és elsősorban magyar vitézekre támaszkodott.

A XVIII. század Micu, Maior és követőik által nemcsak a román nemzeti irodalmat indította meg, hanem a *magyarellenes mozgalmakat* is. Talán Bonfini alapján a Nagyszombatban tanult Micu állt elő azzal a mesével, hogy a románok Traján gyarmatosainak utódai és követelte, hogy a románokat ismerjék el Erdély negyedik nemzetéül. S ettől fogva a román szemben állt a magyarral.

1439-ben volt már lázadás Erdélyben s ebben oláhok is résztvettek, de a főszerepet a magyar jobbágyság vitte. Erdély politikai és társadalmi életében egyébként csak a három nemzet, a magyar, székely és a szász szerepelt; az oláhok mind elmaradottságuknál, mind jobbágyhelyzetüknél fogva a XVIII. századig szóhoz nem jutottak, bár anyagi helyzetük folyton javult, számuk állandóan gyarapodott. Verancsics följegyzése szerint a XVI. században már körülbelül annyira ment mint a három nemzet egyike, tehát a lakosság negyedét teszi. Vasilie Lupu moldvai vajda pedig a XVII. században azt jelenti a szultánnak, hogy az oláhok száma talán többre megy az egész lakosság harmadánál. Javult a helyzetük azáltal is, hogy a nép nagy része 1698-ban elhagyva az orthodbxiát, egyesült a katholikus egyházzal.

A bukaresti görög keleti érsek azonban nem akarta kiengedni hatalma alól volt híveit és már nyolc év múlva az unitus oláhok jórésze visszatért a görög keleti val-

lásra, bár a görög katholikusok is egész egyházi életükben megtartották az oláh nyelvet. Folyt a beköltözés is Moldva és Havasalföld felől és áradatuknak csak a székelység tudott gátat vetni; a magyar és szász községek ellenben óiiási számmal oláhosodtak, míg az üldözött magyar lakosság fogyott, pusztult vagy elköltözött. II. József úrbéri rendeletéit félremagyarázva, a megerősödött oláhság a magyarság, a nemesség ellen fordult. Hóra és Kloska (1784) a császár támogatásában bízva vezették a védtelen magyarság ellen a föllázított tömegeket. A császár kerékbe törette a vezetőket, de a népben már elterjedt a követelés: «a magyarok menjenek Scythiába», most már az oláhok csillaga jött föl és az elpusztult magyar életeket nem lehetett visszaadni. Az oláhság ismét erősödött és a libellus supplex Valachorum (1791) nemcsak egyenjogúságot követelt, hanem az oláh községeknek oláh neveket és évenkint nemzeti kongresszust. Ez már tűz volt — mint Wesselényi mondotta — a fajháború tüzének első jelentkezése.

Újabb félszázad a románság további megerősödését hozta. A magyar és szász nyelvterület tovább bomladozott s az erdélyi oláhok mindig szorosabb kapcsolatba léptek a havasalföldi és moldvai testvéreikkel, akik egyébként a török uralom harácsolásai és zaklatásai elől állandóan, nem ritkán nagyobb tömegekben húzódtak erdélyi védelem alá a szorosokon át. A görög katholikusok külön oláh püspökök alatt éltek, a görög keletiek eleinte a karlócai szerb pátriárkától függtek, de lassankint szintén oláh püspököket kaptak s így kiépítették vallási alapon álló nemzetiségi önkormányzatukat, melyet a 48-iki országgyűlés és később a kiegyezési törvények is elismertek.

A negyvennyolcas mozgalmak adtak alkalmat az oláhságnak újabb fegyveres föllépésre.

A jobbágyság felszabadítása Esősorban az oláhság-

nak vált javára; Erdély és Magyarország unióját eleinte ők is lelkesedéssel fogadták, de már a szerbek karlócai gyűlésével (május 15) egy napon tartott balázsfalvi gyűlésen Bamutiu Simon kijelentette, hogy «nem mennek a magyar szabadság asztalához* s a gyűlés román nemzetőrséget követelt román tisztekkel, nemzeti bizottságot választott, melyben a túlzó Bamutiu és Saguna András görög keleti püspök vitte a főszerepet. Folyt a nép izgatása, melynek nagy része ekkor még azért szidta a magyarokat, hogy Ferdinánd helyett Uniót választották királlyá. És az oláh agitátorok mellé odaálltak a szászok és több katonatiszt. (Urban, Riebel.) Szebenben román nemzeti kormány alakult, mely fegyverre szólította a népet; prefekturákra osztotta Erdélyt és csakhamar megindult Janku és Axentye lázadása, mely ismét ezrével pusztította a magyart Zalatnán, Nagyenyeden, Felvincen stb. — a császárhoz való hűség leple alatt.

Pedig a románok és magyarok egymásrautaltságát a havasalföldi románok is látták. Bratianu János szlávmagyar-román unióról beszélt, Bibescu fejedelem Brassóban keresett menedéket az oroszok elől.

A szabadságharc leverése után a meggyengült, lelki erőben megrendült magyarság sokáig alig tudott védekezni. Ezzel szemben az oláhok, mind a görög katholikusok, mind a keletiek, vallási ügyeikben nemzetiségi autonómiát kaptak és Bratianu a franciák támogatásában bízva már úgy nyilatkozott Erdélyről, hogy azt «Magyarországnak semmi szín alatt nem engedhetik» s így a magyarokkal «egyetértésre sohasem juthatunk». (1859.)

A román irredenta tehát már nyíltan dolgozott és amikor Bismarck Andrássy felszólítására az ellentéteket el akarta simítani s a román király már hajlott a megegyezésre, Bratianu fegyveres lázadással felelt. (1870.) Csak ennek kudarca hozott ideiglenes enyhülést a román-magyar ellentétben anélkül, hogy a lelkek békéje meg-

jött volna. Hiába kötött a monarchia Romániával szövetséget és katonai konvenciót, a román királyt hivatalos fogadások alkalmával is folyton figyelmeztették: «Felséged koronájának legszebb ékessége, Erdély, még hiányzik; hisszük, hogy nem sokáig». (Gredisteanu, 1895.)

A román irredenta dolgozott tovább s az Albina útján gazdaságilag, az Astrában kulturális szempontból szervezte a magyarországi oláhokat. Hiába volt Eötvös nemzetiségi törvénye, a hamu alatt izzott a parázs és például a kolozsvári memorandumpörben is kirobbant. Az oláh nemzetiségi képviselők és vezérférfiak még a világháború alatt is hűségnyilatkozatokat tettek, de a falusi pópák és dászkálok (tanítók) Nagyromániáról beszéltek az iskolában és Goga Octavián erdélyi oláh költő a sasokról írt, akik átröpülnek a Kárpátokon.

A világháború szerencsétlen befejezése után az oláhok gyulafehérvári gyűlése (1918 december 1) kimondotta az uniót Romániával, a Károlyi-kormány pedig szétoszlatta, illetve cserben hagyta a magyar földeket védő csapatokat. A mintegy három milliónyi román azóta a Regat uralma alatt él majdnem két és fél milliónyi magyarral és némettel együtt.[1]

r) Germánok a magyar honfoglalás előtt is laktak hazánk területén, nevezetesen az északnyugati Felvidéken, helyesebben a Dunától északra eső területeken és később, a hún uralom megdőlése után úgyszólván mindenfelé az országban. (Quádok, svévek, azután herulok, rugiak, gótok, gepidák, longobardok stb.) Az avarok hatalmát a frankok törték meg, de hazánk terüle-

[1] Részletesebben tárgyaltuk e kérdést egyrészt azért, mert az oláh volt legnagyobb számú nemzetiségünk, másrészt pedig, mert nemzetiségi törekvéseik érvényesítése, következetes irredenta munkájuk, elszakadásuk előzményei és lefolyása jellemző a szerb, tót stb. nemzetiségi mozgalmakra is.

téré, még a dunántúli részekre is alig költöztek, bár némi nyomaik megállapíthatók.

A német csoportok megindulása az augsburgi csatával (955) függ össze, de a magyaroktól üresen hagyott gyepű elvén még sokáig csak kevés telepedés történt. A helynevek tanúsága szerint Sopron, Moson, Vas határvidékein az Árpád-kor nagy részében legnagyobb számmal magyarok, besenyők voltak elhelyezve, az úgynevezett hienzek pedig nem az osztrák-bajor németségből valók, hanem leginkább XIII. századi frank települők a Mosel és Majna vidékéről.

A német telepítés Szent István idejében indult meg. Ekkor még inkább lovagok (Vecelin stb.) érkeztek; telepet a jövevények Szatmárnémetiben alkottak, de jutott belőlük Esztergomba, Pécsre, Pozsonyba is stb. A német-magyar háborúk ideje nem volt alkalmas a német telepesek beköltözésére s így csak II. Géza idején jönnek nagy számmal német vendégek (hospesek); a mai Aachen vidékén lakó flandriai szászok közül egyrészt Gyulafehérvár-Szeben környékén, másrészt Bereg és Ugocsa megyékben. (Például Beregszász eredetileg Luprechtháza.) Ugyancsak a XII. század folyamán jöttek be a szepesi és besztercei szászok is, de ezek között voltak már (délnémet) bajorok és svábok is. Majd a teutones, teutonici néven említett frankok is megindultak és legnagyobb részben a dunántúli városokban meg a Hernád völgyében (Kassa környékén) helyezkedtek el; közülük valók a hienzek is. így jött a tatárjárás, mely számos településüket (például Besztercében a nagy Radnát, Pestet, Budát stb.) elpusztította, de alig érintette a szebenvidéki meg a szepesi szászokat.

A tatárjárás után az elpusztult telepek fölújítására és újak létesítésére újabb német rajok érkeztek hazánkba. Ekkor keletkeztek a Körmöcbánya körül levő német falvak, azután a Göllnic-patak melléki telepek; ekkor

jöttek Erdélybe, Torockóra osztrák bányászok. Lassú beszivárgás ezután is folyt; külön is megemlíthetjük a Sasvár környékére menekült anabaptista habánokat (1547) meg a mosonmegyei svábokat (1604 után), de nagyobb arányokban csak a *felszabadító háború után* indult meg a bevándorlás.

A felszabadított területeken alig akadt lakos és így munkáskézre égető szükség volt. A kormányzat mindenféle kedvezésekkel csalogatta, telepítette hazánkba a németeket és jöttek is hol szerencsét próbáló kalandorok, hol szorgalmas földmívesek és megszállották először a városokat (Buda, Pest, Eger, Esztergom stb.), majd a Dunamellékét és a Temesközt; 1715 előtt hét felszabadított dunántúli megyében már kilenc, 1790-ig pedig 289, Bácskában 24 német község alakult, Károlyi Sándor Szatmár környékére telepített németeket, Mercy Kolos pedig mint a Temesvidék katonai kormányzója német jellegű tartományt csinált a rábízott területen, melynek németségét II. József tovább erősítgette.

1790-től a magyar nemzeti törekvések a magyar nyelvet kezdték érvényesíteni a hivatalos életben a latin és német helyett, de a német lakosság anyanyelvét természetesen nem bántották, hiszen a városok német nyelvű polgársága általában lelkes híve volt a nemzeti törekvéseknek, hogy csak Pest német polgáraira utaljunk, ellenben nem nagyon lelkesedtek az önkényuralomért, mely pedig a németet hivatalos nyelvvé tette az egész országban és hazafiasság dolgában nem maradtak el a szepesi szászok sem, akik a XIII. században külön grófsággá alakultak (1271, provincia Scepus), de mindig magyar hazafiaknak vallották magukat.

Csak az erdélyi szászok voltak kivétel.

Erdély szász lakossága, elsősorban Szeben vidéke már az Andreanumban (1224) nagy kiváltságokat kapott. Utódaik ezeken féltékenyen őrködtek és odáig fejlesz-

tették, hogy már a XV. században mint politikai jogokkal bíró nemzet szerepelnek a szebeni gróf vezetése alatt. Ebből alakul ki (1486) a *szász egyetem* (universitas), vagyis a szász föld autonóm ügyeit intéző testület a maga közjogi és vallási intézményeivel és kiváltságaival, mely a legújabb időkig fönnmaradt. Amikor kimondták Erdély és Magyarország unióját (1848), a szászok a magyarok ellen fordultak, de autonómiájukat épen az osztrák önkényuralom szüntette meg. A kiegyezés után a szász egyetem helyreállott és 1876-ban is csak az addig kiváltságos szász területeket sorolták vármegyékbe, a szász egyetem hatalmas alapítványaival megmaradt és megmaradt a lutheránus vallási autonómia is.

Eddigre azonban az erdélyi szászok felőrlődtek az oláh tömegek között. Számuk alig haladja meg a 200.000-et és négy község kivételével oláhokkal keverten laknak. Legjobban iskolázott, szövetkezeteikkel stb. gazdaságilag legerősebb szervezetekkel biró nemzetiségünk, mely azonban már vallása miatt is a birodalmi németekhez húz és nem ritkán (Korodi Lutz stb.) a magyarok ellen foglalt állást. Hozzájuk némileg hasonlóan viselkedtek újabban a sopronvidéki, ugyancsak lutheránus bohnenzüchterek. (Pancichter.) Ezzel szemben a katholikus németek (svábok) a magyar nemzeti eszméhez simultak, szorgalmukkal, intelligenciájukkal a lakosságnak igen értékes elemeivé váltak és nevezetesen a magyar intelligencia nagy része az ő soraikból került ki.

összes számuk — a szászokat is beleértve — mintegy kétmillió.

*

Nemzetiségnek vehetjük bizonyos szempontból a cigányokat és a zsidókat is.

s) A *cigányok* nem a fáraók utódai, hanem minden jel szerint a hódítók elől menekült indiai őslakók, akik vándordíjukban a XV. század elején érkeztek hazánkba.

Sajátságos szokásaikat, intézményeiket (pl. matriarchatus) máig fönntartották; nem hagytak föl nomád életmódjukkal sem, ellenben a cigány nyelvet már sokan nem beszélik, hanem a környezethez simultak, Erdélyben persze nagy részük oláh. (Oláh cigány.) összes számuk talán kétszázezer lehet. Mint hazai specialitás, József főhercegnek érdeklődését is fölkeltették, aki megírta nyelvtanukat. Egyébként mint üstfoltozó nomád és muzsikus úri cigányok ismeretesek s az utóbbiak a magyar zene kultiválásával szereztek érdemeket, melyeket azonban egyesek újabban nagyon is kétségbe vonnak.

t) A *zsidó* tulajdonképen vallás és nem nemzetiség, hiszen a magyarországi zsidók faji származása sem egységes.

Palesztinái eredetű zsidók elszórtan jártak hazánkban a honfoglalás előtt is és laktak az Árpád-korban egyes városainkban, mint erről Szent László és Kálmán törvénye meg a helynevek (pl. Esztergomban Zsidód) tanúságot tesznek. A püspök felügyelete alatt élnek, keresztény szolgát nem tarthatnak, de egyébként szabadok, még földbirtokot is szerezhetnek. Számuk, befolyásuk növekedett, az aranybulla külön foglalkozik velük és IV. Béla nagy kiváltságokat ad nekik. (1251.) Nagy Lajos meg akarta őket téríteni, de törekvése nem járt sikerrel, mire kiűzte őket. Ámde már egy év múlva ismét itt voltak és itt is maradtak mint kereskedők, pénzkölcsönzők, akik nagy kamatokat szedtek, míg a keresztények ezt nem tehették. A török hódoltság idején számuk nagyon megfogyott, pl. Szolimán a budai, esztergomi zsidókat hajókra rakatta és a Balkánra szállította, így a mai zsidók legnagyobb része a felszabadító háború után költözött hazánkba.

A régi zsidók vagy a keleti országokból, vagy Német- és Csehországból származtak, a mostani zsidók közt ezeknek alig van utódjuk, hanem egynéhány Spanyolország-

ból (szefárd), túlnyomó számban pedig Orosz-, illetve Lengyelországból és Romániából vándorolt ide. Ezeknek ősei közt ismét alig akad palesztinai származású, hanem a Volga mentén lakó kazárok közül valók, akiknek egy része 750 k. tért a zsidó hitre. Galiciánereknek is mondják őket, mert az északkeleti részek zsidósága onnan költözött be, nyelvük azonban nem kazár, lengyel vagy héber, hanem elferdített németnek mondható jiddis (askenáz zsidók), melyet azonban a városi, helyesebben a tanult zsidó hamarosan fölcserél a környezet nyelvével, nálunk a magyarral, míg a jiddist gyakran németnek vallják be.

Csak az újabban kifejlődött cionista mozgalom kezdte kifejleszteni a nemzetiségi öntudatot és törekvéseket, melyekért kedvező anyagi helyzetüknél fogva nagy áldozatokat is hoztak. A csonka országban mindamellett ma is nagyon kevesen vallják magukat zsidó nemzetiségűeknek, ellenben a Felvidéken és Erdélyben a cionisták száma százezrekre megy. És a megszálló hatalom mesterségesen is igyekszik növelni számukat, hogy ezzel is kisebbítse a magyarság arányszámát, hogy minél több lelket idegenítsen el a magyar nemzettől.

VÉGSZÓ.

Ha valaha és valahol: manapság s a magyar föld és nyelv ügyében érezzük át leginkább a költő szavát: «Magyarnak lenni oly bús, oly nehéz.»

Úgy érezzük, mintha szomorú sóhajtással, bánatos lemondással végképen búcsúznunk kellene egy fényes múlt nagyszerű emlékeitől. Hiszen ez a kis emlékezés Trianon után csupa véres, sajgó sebeket szaggat; sebeket, melyek égnek és véreznek, amelyeken át sűrűn csorog a drága magyar vér, miként a múltban csörgött és elhullott.

És mégis!

Ha beletekintünk a messze múltba, büszke öntudattal állapíthatjuk meg, hogy egész Európában a magyar nemzet volt a legnemesebb másnyelvű honfitársaival szemben. Nemcsak hazát adott nekik saját hazájában, hanem saját kára árán is megőrizte jogaikat, szabadságaikat; biztosította, elősegítette nyelvük és kultúrájuk önálló fejlődését. Nem elnyomó, hanem sokszor és sokáig maga is elnyomott, ellensége az elnyomásnak. És ha itt-ott egyesek részéről történt is túlkapás — bár ez is csak elvétve — a nemzetet a maga egészében, törvényeiben és intézményeiben, épen a nemzetiség kérdését tekintve, az évszázadok tanúsága szerint az igazság, megértés és szeretet vezette.

A térkép földrajzilag egységes országot mutat a Kárpátok övében s az évezredes múlt zománcát magyar vérrel kovácsolta rá a magyar nemzet. Itt forrott lelki

egységbe a Duna-Tisza völgyének s a kárpáti lejtőknek minden lakója; itt épült ki a szívekben az egységes magyar haza. És ha időnként e hazának voltak külső ékességei is, a magyar impérium melléktartományainak gyöngyei, ezek mindig csak a magyar anyaország belső erejének, a magyar lelkek egységes frontjának kisugárzásai voltak, mert ennek melege vonzott és fölemelt.

A múlt mutat a jövő útjára.

Amikor a magyar izmokat és szellemi energiákat erkölcsi erők fogják feszíteni, amikor a magyar lelkek újra egyek lesznek:

> «Ha küzködön, ha szenvedőn, ha sirva
> Viselni sorsunk, ahogy meg van irva;
> Lelkűnkbe szíva magyar földünk lelkét,
> Vérünkbe oltva ősök honszerelmét.»[1]

szomorú Trianon után eljön a jobb magyar jövő, melyre a magyar múlt erényei és szenvedései szereztek jogcímet az isteni örök igazság előtt.

[1] Sajó S.: Magyarnak lenni...

FÖLHASZNÁLT MUNKÁK.

Acsády Ignác: A magyar birodalom története. I—II. Bpest, 1904; Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában. Bpest, 1889; Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Bpest, 1889; Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Bpest, 1896.

Alföldi András: Hogyan omlott össze a római védőrendszer Pannóniában. (Kny. a Hadtört. Közi. 1925, 1—2. füzetéből.) Bpest, 1925.

Balogh Pál: A népiajok Magyarországon. Bpest, 1902.

Bél Mátyás: Compendium Hungáriáé geographicum Posonii et Cassoviae. 1777 és 1792.

Buday László: Magyarország küzdelmes évei. Bpest, 1923.

Czoernig Károly: Ethnographie dér Österreichischen Monarchie. I—III. Wien, 1855—57.

Csánky Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I—III. és V. Bpest, 1890—1913.

Erdélyi László: Árpád-kor. Bpest, 1922.

Fényes Elek: Magyarország statisztikája. I—III. Pest, 1842—43; Magyarország leírása. I—II. Pest, 1847.

Finánczy Ernő: A közoktatás története Mária Terézia korában. I—II. Bpest, 1899—1902.

Ilóman Bálint: A magyar-hún hagyomány és a hűn monda. Bpest, 1925.

Horváth Jenő: Diplomáciai történelem. I—11. Bpest, 1921.

Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája. Bpest, 1876; *Az* oláhok története. I—II. Bpest, 1894.

Jirecek József: A bolgárok története. (Ford. Mayer I.) Nagybecskerek, 1890.

Karácsonyi János: A magyar nemzet történeti joga. Nagyvárad, 1916.

Klaic Vjekoszláv: Bosznia története. (Ford. Szamota I.) Nagybecskerek, 1890.

Knauz-Dedek: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I—III. Strigonii. 1874, 1882, 1925.

Lukinich Imre: Erdély területi változásai. Bpest, 1925.

Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. II. Bpest, 1888; Az 1790—91. országgyűlés. I—II. Bpest, 1907.

Mályusz Elemér: Turócmegye kialakulása. Bpest, 1921.

Nagy Lajos: Notitiae politico-geographico-statisticae inclytae regni Hungáriáé. Budáé, 1828.

Pauler Gyula: A magyar nemzet története 1301-ig. I—II. Bpest, 1893; A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bpest, 1900.

Pauler-Szilágyi: A magyar honfoglalás kútfői. Bpest, 1896.

Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. Bpest, 1880; A várispánságok története. Bpest, 1882.

Szék fű Gyula: Iratok a magyar állam nyelvtörténetének kérdéséhez 1790—1848. Bpest, 1926. (Az utólagos átnézés alkalmával.)

Szilágyi Sándor: Erdélyország története. I—II. Bpest, 1866: (szerk.) A magyar nemzet története. I—X. Bpest, 1896.

Takács Sándor: Rajzok a török világból. I—III. Bpest, 1915—1917.

Felhasználtam továbbá A Cél, Budapesti Szemle, Földrajzi Közlemények, Katholikus Szemle, Magyar Nyelv, Statisztikai Szemle, Századok, Történeti Szemle, Turul c. folyóiratok idevágó cikkeit, nevezetesen *Győrffy István, Hóman Bálint, Karácsonyi János, Melich János, Tagányi Károly* tanulmányait, a *Révai-lexikon* megfelelő cikkeit, a *Magyar Statisztikai Közlemények* és *Magyarország vármegyéi és városai c.* vállalatok köteteit.

A nemzetiségi kérdés irodalmát *Horváth Jenő* munkája közli: Magyarország és a nemzetiségi kérdés 1815—1920. Bpest, 1920.

TARTALOMJEGYZÉK

Oldal

Bevezetés ..... 3—7

I. Az ország.

1. Magyarország területe a honfoglalás előtt ..... 8—15
2. Az anyaország ..... 15—58
3. A déli határ ..... 58—78
4. A keleti határ ..... 78—83
5. Az északi határ ..... 83—88
6. A nyugati határ ..... 88—98

II. A nyelv.

1. A magyar nyelv ..... 99—127
2. A nemzetiségek ..... 127—159

A) *Uralaltájiak:*

a) Kabarok 131
b) Izmaeliták 132
c) Besenyők 133
d) Kánok (jászok) ..... 134—135
e) Tatárok 135
f) Székely-kérdés ..... 136—138
g) Törökök 138

B) Indogermánok.

a) Tótok (szlovákok) ..... 138—140
b) Csehek 140
c) Lengyelek ..... 140—141
d) Ruthének ..... 141—142
e) Szlovének (vendek) 142
f) Horvátok ..... 143—144

Oldal

g) Szerbek ..... 144—146
h) Bolgárok 146
1) Albánok 147
j) Görögök 147
k) Örmények 147
l) Olaszok ..... 147—148
m) Vallonok 148
n) Franciák 148
o) Spanyolok 149
p) Oláhok (románok) ..... 149—154
r) Germánok (németek, szászok, svábok) .....154—157
s) Cigányok .....157—158
t) Zsidók..... 158—159

Végszó .....160—161
Fölhasznált munkák .....162—163